

878
B.224.

86

71

Kooli-laste raamat.

Siin sees on õppida:

- 1) Lutheruse weikene Katekismus.
- 2) Raamatude nimed Piiblist.
- 3) Sumala riigi sündinud asjade mälestus.
- 4) Geograafia ehk õppetud Maailmast.
- 5) Kirja wahemärgide ja tähtede õppetud.
- 6) Numrid, ladina numrid ja numride astmed.
- 7) Noodide õppetud.
- 8) Mõõdude, kaalude, aea ja maa arvud.
- 9) Üks ford üks.
- 10) Eesti, Saksa ja Wene keele kirjutuse tähed.

Õpp. sõn. 8, 33. Kuulge õppetust, saage targaks, ja ärge tõrkuge wastu.

Sirak. 25, 3. Mis ja noorel põlweil ei ole kogunud, kuida mõid sa seda wanas eas eest leida.

Ueste parandatud ja täiendatud trükk.

Keiserliku Riikliku
Rm-kõgu kink. 1928.älja annud

Koolmeister **W. Jakobson.**

Cartus 1868.

Trükitud G. Laafmanni juures.

Gegen den Druck dieser Schrift „Kooli-laste raamat“ ist nach vorgängiger Durchsicht von Seiten des Livländischen evangelisch-lutherischen Consistoriums nichts einzuwenden.

Riga-Schloß, den 3. Juni 1868.

(Nr. 1071.)

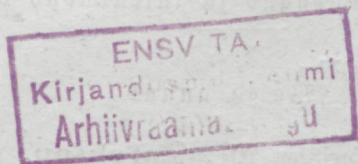
Dr. Christiani,
Vicepräsident.

E. N. Busch, Not.

Von der Censur gestattet.

(Nr. 70.)

Dorpat, den 2. Juli 1868.

53739

Luthernse weikene Katekismus eht püha ristiusu õppetuse wiis Beatiikki.

Esimene Beatiik.

Pühast Jumala kümnest käsust.

Esimene käsk.

Mina olen Issand, sinu Jumal; sul ei pea mitte teisi jumalaid olema minu kõrwas.

Mis see on?

Meie peame Jumalat üle kõige asjade kartma, armastama ja Tema peale lootma.

Teine käsk.

Sina ei pea mitte Jumala oma Issanda nime ilma asjata suhu wõtma; sest Issand ei jätta teda mitte nuhtlemata, kes Tema nime kurjaste prungib.

Mis see on?

Meie peame Jumalat kartma ja armastama, et meie Tema nime juures mitte ei nea, ei wannu, ei lausu, ei waleta ega petta; waid et meie seda kõige häda sees appi hüüame, palume, kiidame ja täname.

Kolmas käsk.

Sina pead püha-pääwa pühitsema.

Mis see on?

Meie peame Jumalat kartma ja armastama, et meie jutlust ja Jumala sõna ei põlga; waid et meie seda pühaks peame, heal meelel kuuleme ja õppime.

Neljäs käsk.

Sina pead oma isa ja oma ema auustama, et sinu käsi hästi käib ja sina kaua elad Maa peal.

Mis see on?

Meie peame Jumalat kartma ja armastama, et meie oma wanemid ja isandid ei põlga ega wihasta; waid et meie neid auustame, teenime, nende sõna kuuleme, ja neid armsaks ja kalliks peame.

W i e s k ä s t.

Sina ei pea mitte tapma.

Mis see on?

Meie peame Jumalat kartma ja armastama, et meie oma ligimese ihule ühtegi kahju ega kurja ei te; waid et meie teda aitame ja temale head teeme kõige ihu häda sees.

R u u e s k ä s t.

Sina ei pea mitte abielu ärarikkuma.

Mis see on?

Meie peame Jumalat kartma ja armastama, et meie kasinaste ja puhtaste elame kõnede ja tegude sees, ja et igaüks peab oma abikaasat armastama ja auustama.

S e i t s m e s k ä s t.

Sina ei pea mitte warastama.

Mis see on?

Meie peame Jumalat kartma ja armastama, et meie oma ligimese raha ehk wara ei wõtta, ega kawala kauba, ega pettise tööga eneste poole ei kisu; waid et meie tema wara ja pea-roidust aitame kaswatada ja hoida.

K a h e k s a s k ä s t.

Sina ei pea mitte ülekohut tunnistama oma ligimese wastu.

Mis see on?

Meie peame Jumalat kartma ja armastama, et meie oma ligimese peale mitte kawalaste ei waleta, teda mitte ei petta, keelt ei pekka, ega kurje kõnesid tema peale ei tõsta, waid et meie tema eest kostame, kõik head temast kõneleme, ja kõik asjad heaks kääname.

Ü h e f s a s k ä s k.

Sina ei pea mitte himustama oma ligimese koda.

Mis see on?

Meie peame Jumalat kartma ja armastama, et meie oma ligimese pärandust ehk koda kawalusega ei püüa, ega õiguse nimel eneste poole ei fisu; waid et meie teda aitame, et tema seda enesele wõiks pidada.

K ü m n e s k ä s k.

Sina ei pea mitte himustama oma ligimese naest, sulast, ümardajat, weiksid, ega muud, mis tema päralt on.

Mis see on?

Meie peame Jumalat kartma ja armastama, et meie oma ligimese naest, peret ega weiksid ära ei awatele, ega wägisi ei wõtta; waid et meie neid mae- nitseme, et nemad paigale jääwad, ja teewad, mis nende fohus on.

Mis ütleb nüüd Jumal kõigist neistsinatist käskudest?

Tema ütleb nõnda: Mina Issand, sinu Ju- mal, olen üks püha wihaga Jumal, kes wane- mate pattu nuhtleb laste kätte, kolmandamast ja neljandamast põlwest saadik neile, kes Mind wihkawad. Aga neile, kes Mind armastawad ja Minu käsud peawad, teen Mina head tuhan- dest põlwest saadik.

Mis see on?

Jumal ähwardab nuhelda kõiki, kes nendefinaste käskude üle astuwad; seepärast peame meie Tema wiha kartma, ja ei mitte nendefinaste käskude wastu tegema; aga Tema töötab armu ja kõik head kõigile, kes need käsud peawad; seepärast peame meie Teda ka armas- tama, Tema peale lootma, ja hea meelega Tema käsku mööda tegema.

Teine Peatük.

Pühast ristiusust.

Esimene õppetus. Loomisest.

Mina usun Jumala Issa, kõigewägewama, Taewa ja Maa Looja sisse.

Mis see on?

Mina usun, et Jumal mind ja kõik loomad on loonud, mulle ihu ja hinge, filmad, kõrwad ja kõik liikmed, mõistust ja kõik meeled on annud, ja weel hoiab; ning pealegi riided, kingad, söömise ja joomise, kodu ja maea, naese ja lapse, põllu, weiksid, ja kõik wilja, kõik ihu ja elu tarwidust ja toidust rohkeste — ja igapäärw ka annab, ja kõige häda ja kurja eest hoiab ja kaitseb; ja seda kõik teeb Tema isalikust jumalikust armust ja heldusest, ja ei mitte seepärast, et mina seda wäärt ehk teeninud olen; see eest on minu kohus Teda kiita, tänada, teenida, ja Tema sõna kuulda; se on tõeste tõsi.

Teine õppetus. Üralunastamisest.

Mina usun Jeesuse Kristuse, Jumala ainu Poega meie Issanda sisse, kes on saadud Pühast-Waimust, ilmale toodud neitsist Mariast, kannatanud Pontsiuse Pilatuse al, risti löödud, surnud ja maha-maetud, alla läinud põrguhauda, kolmandamal päawal jälle ülestõusnud surnuist, — üleslänud taewa, istub Jumala oma kõigewägewama Isa paremal käel, sealt Tema tuleb kohut mõistma elawate ja surnute peale.

Mis see on?

Mina usun, et Jeesus Kristus tõsine Jumal, kes Dmast Isast igawest sündinud, ning ka tõsine inimene,

kes neitsist Mariast ilmale toodud, minu Issand on, kes mind ärakadunud ja hulkamõistetud inimest on peastnud ja lunastanud kõigest pattust, surmast ja kuradi wäest, ei mitte kulla ega hõbedaga, waid Oma püha falli werega ja Oma ilmasüüta kannatamise ja surmaga; seepärast et mina Tema oma pidin olema, ja Tema riikis Tema al elama, ja Teda teenima igaweses õiguses, wagaduses ja õnsuses, nõnda kui Tema on ülestõusnud surnuist, elab ja walitseb igaweste; see on tõeste tõsi.

Kolmas õppetüs. Pühitsemisest.

Mina usun Püha-Waimu sisse, üht püha ristifogudust, pühade osajamist, pattude andeksandmist, liha ülestõusmist ja igawest elu. Amen.

Mis see on?

Mina usun, et mina omaist meelest ja wäest mitte ei wõi Jeesuse Kristuse oma Issanda sisse uskuda, ega Tema juure tulla; waid Püha-Waim on mind Ewangeliumi läbi kutsunud, Oma annetega walgustanud, ja õige usu sees pühitsenud ja hoidnud; nõnda kui Tema kõik püha ristifogudust Maa peal kutsub, fogub, walgustab, pühitseb, ja Jeesuse Kristuse juures õige ja ainu usu sees hoiab; selsamas ristifoguduses Tema minule ja kõigile usklikuile igapäaw kõik pattud rohkestes andeks annab, ning wiimisel pääwal mind ja kõik surnud ülesäratab, ja minule kõige usklikudega Kristuse sees igawese elu annab; see on tõeste tõsi.

Kolmas Peatük.

Pühast Jeesuse Palwest.

Esimesed palwe sõnad.

Meie Issa, kes sa oled taewas.

Mis see on?

Sunjal tahab meid see läbi armulikult kutsuda, et meie peame uskma, Teda meie õige Issa ja meid Tema

õiged lapsed olewad, et meie julgeste ja kindla lootusega Teda peame paluma, nõnda kui armsad lapsed oma armast isa paluwad.

Esimene Palwe.

Pühitsedud saagu Sinu nimi.

Mis see on?

Sumala nimi on kül iseenesest püha; aga meie palume seshinatšes palwes, et see ka meie juures saaks pühitsedud.

Kuida sünnib see?

Kui Sumala sõna selgeste ja puhtaste õppetakse ja meie ka pühaste kui Sumala lapsed seda mööda elame; seda aita meid armas taewane Jsa! Aga kes teist wiisi õppetab ja elab, kui Sumala sõna õppetab, — see ei pühitse mitte meie seas Sumala nime; see eest hoia meid, armas taewane Jsa!

Teine Palwe.

Tulgu meile Sinu riik.

Mis see on?

Sumala riik tuleb kül ilma meie palweta iseenesest; aga meie palume seshinatšes palwes, et see ka meie juure tuleks.

Kuida sünnib see?

Kui taewane Jsa Oma Püha-Waimu meile annab, et meie Tema püha sõna, Tema armu läbi usume, ja Sumala meele pärast elame, siin aalikulult ja seal igaweste.

Kolmas Palwe.

Sinu tahtmine sündku kui taewas, nõnda ka Maa peal.

Mis see on?

Sumala hea armuline tahtmine sünnib kül ilma meie palweta; aga meie palume seshinatšes palwes, et see ka meie juures sünniks.

Kuida sünnib see?

Kui Sumal kõik kurja nõu ja tahtmist rikkub, ja keelab neid, kes meid ei taha lasta Sumala nime pühitseda, ega Tema riiki meie juure tulla, kui on kuradi, maailma ja meie liha tahtmine; waid finnitab ja hoiab meid kindlaste Dmas sõnas ja uskus meie otsani; see on Tema armuline ja hea tahtmine.

Neljas Palwe.

Meie igapäawast leiba anna meile tänapäaw.

Mis see on?

Sumal annab igapäawast leiba kül ilma meie palweta kõigile kurjele inimestele; aga meie palume sessinatses palwes, et Tema meile annaks seda mõista, ja tänuga wastu wõtta meie igapäawast leiba.

Mis on igapäawane leib?

Kõik, mis meie ihu toiduseks ja ülespidamiseks tarwis lähab: söömine, joomine, riided, kingad, kodu, maja, põld, weiksed, raha, wara, waga abikaas, waga lapsed, waga pere, waga ja truud ülemad, hea walitus, hea ilm, terwis, rahu, auus elu, head sõbrad, truud naabred, ja muud niisugused asjad.

Viies Palwe.

Ja anna meile andeks meie wõlad, kui meie andeksanname oma wõlglastele.

Mis see on?

Meie palume sessinatses palwes, et taewane Isa mitte ei tahaks waadata meie pattude peale, ega nende pärast meile seda teelda, mis meie palume; sest meie ei ole seda mitte wäärt, mis meie palume, ega pole seda ka mitte teeninud; waid Tema tahaks meile seda kõik armust anda, sest et meie igapäaw palju pattu teeme ja selget nuhtlust teenime. Siis tahame meie ka südamest andeks anda, ja heal meelel head teha neile, kes meie wastu eksiwad.

Kuues Palve.

Ning ära saada meid mitte kiusatuse sisse.

Mis see on?

Sumal ei kiusa kül kedagi, aga meie palume sessinatset palves, et Sumal meid tahaks hvida ja ülespidada, et kurat, maailm ja meie liha meid ei petta, ega saada ebausku, kassipidi mõtlemise, ja mõne muu suure pattu ja häbi sisse, ehk kui meid seega peaks kiusatama, et meie kummatagi wiimselt ärawõidame ja wõimust saame.

Seitsmes Palve.

Waid peasta meid ära kurjast.

Mis see on?

Meie palume sessinatset palves kui ühel hoobil, et taewane Isa meid tahaks peasta kõigesugusest ihu ja hinge, waranduse ja auukahjust, ja wiimaks, kui meie surma tunnike tuleb, õnna orsa meile anda, ja armuga sestinatsest häda orust enese juure taewa wõtta.

Wiimsed palve sõnad.

Sest Sinu päralt on riik, ja wägi ning au igaweste, Amen.

Mis on Amen?

See on, et mina pean kindlaste uskma, et taewane Isa meie palwet heldeste on wastuwõtnud ja kuulnud; sest et Tema ise on meid käsknud nõnda paluda, ja töotanud, et Tema meid tahab kuulda. Amen, Amen see on: jah, jah, see peab tõeste nõnda sündima.

Heljas Peatük.

Pühast ristmise Saakramentist.

I. Mis on ristmine?

Ristmine ep ole mitte paljas wesi, waid niisugune wesi, mis Sumala käskus on seatud, ja Sumala sõnaga ühtepandud.

Mis Jumala sõna see on?

Kui meie Issand Jeesus Kristus ütleb Matteuse raamatu viimises peatükis (28, 19): Minge ja õpetage kõik rahvast, ja ristige neid Jumala seisa ja Poega ning Püha-Waimu nimel.

II. Mis annab ehk saadab ristmine?

Tema saadab pattude andeksandmist, peastab ära surmast ja kuradist, ja annab igawest õnnistust kõigile, kes seda usuvad, mis Jumala sõna ja töötused kuulutawad.

Missugused on need Jumala sõnad ja töötused?

Kui meie Issand Jeesus Kristus ütleb Markuse raamatu viimises peatükis (16, 16): Kes usub ja teda ristitakse, see peab õnneks saama, aga kes ei usu, teda peab hukka mõistutama.

III. Kuida võib wesi nii suured asjad teha?

Wesi ei te seda tõeste mitte, waid Jumala sõna, mis weega ja wee juures on, ja usk, mis sedasama Jumala sõna wees usub; sest ilma Jumala sõnata on wesi paljas wesi, ja ei mitte ristmine, aga Jumala sõnaga on ta üks ristmine, see on üks elu-wesi täis armu ja uuesündimise pesemine Püha-Waimus, kuida püha Paulus ütleb Tiituse raamatu kolmandamas peatükis: „Jumal on meid õnneks teinud uuesündimise pesemise ja Püha-Waimu uuendamise läbi, keda Tema on wäljawalanud meie peale rohkestest Jeesuse Kristuse meie õnnistegia läbi, et meie Tema armu läbi õigeks tehtud, igawese elu pärijaks pidime saama lootuse järele; see on üks uustaw sõna.“

IV. Mis tähendab niisugune weega-ristmine?

See tähendab, et wana Adam (see on meie pattune süda) peab igapäawase kahetsemise ja pattust pöörmise läbi meie sees äraupputud saama ja surema, kõige

pattu ja kurja himudega, ja peab igapääw jälle ette-
tulema ja ülestõusma see uus inimene, kes õiguses ja
puhastuses Jumala ees peab igaweste elama.

Kus see on kirjitud?

Püha Paulus ütleb omas raamatus Rooma rah-
wale kirjitud, kuuendamas peatükis: Meie oleme
Kristusega mahamaetud ristmise läbi surma sisse,
et otsegu Kristus on ülesäratud surmuisst Isa-
anu läbi, meie ka nõnda saame uudes elus käima.

Viies Peatük.

Pühast Altari Saakramentist.

1. Mis on Altari Saakrament?

See on meie Issanda Jeesuse Kristuse tõsine ihu
ja veri, leiva ja wiina al meile ristirahwale süüa ja
juua, Kristusest enesest seatud.

Kus see on kirjitud?

Nõnda kirjutawad pühad Ewangelistid: Matteus,
Markus, Luukas ja püha Paulus: Meie Issand
Jeesus Kristus sel öösel, mil Teda äraanti,
wöttis leiva, tänas, murdis ja andis oma jüng-
ritele ja ütles: „Wõtke, sööge, see on Minu
ihu, mis teie eest antakse, seda tehke Minu mä-
lestuseks.“ Selsamal kombel wöttis Tema ka
karika, pärast õhtu-söömaega, tänas ja andis
oma jüngritele ja ütles: „Wõtke, jooge kõit
sealt seest, seesinane karikas on see uus seadus
Minu weres, mis teie ja mitme eest ärawala-
takse pattude andeksandmiseks; seda tehke, nii
mittu korda, kui teie sest jootte, Minu mälestuseks.“

II. Mis kasu on meil seitsugusest söömisest ja joomisest?

Seda näitwad meile needsinatsed Kristuse sõnad: „mis teie eest äraantakse ja ärawalatakse pattude andeksandmiseks“; see on: et meile saakramentis pattude andeksandmist, elu ja õnnistust nende sõnade läbi antakse; sest kus pattude andeksandmine on, seal on ka elu ja õnnistus.

III. Kuida võib ihulik söömine ja joomine niisugused suured asjad teha?

Söömine ja joomine ei te seda tõeste mitte, waid need Kristuse sõnad; „mis teie eest äraantakse ja ärawalatakse pattude andeksandmiseks“; need sõnad on ihuliku söömise ja joomise juures kui ülem asi saakramentis, ja kes needsamad sõnad usub, sel on, mis nemad tunnistawad: pattude andeksandmine.

IV. Kes siis wõttab ausaste seesinatse Saakramenti vastu?

Paastma ja ihu poolest ennast walmistama, on küll üks kaunis wäljaspidine kombe; aga see on viete ja hästi walmistud, kellel usk on nendefinaste Kristuse sõnade peale: „Teie eest äraantakse ja ärawalatakse pattude andeksandmiseks“; aga kes neidsinatfid sõnu ei usu, ehk kaksipidi mõtleb, see ey ole mitte wäärt ega hästi walmistud; sest see sõna: „Teie eest“, tahab selgid usklikuid südameid.

Õppetus pühast meelewallast, pattud andeksanda ja kinnitada.

I. Mis on pattude andeksandmise ja kinnitamise meelewald?

See on see wõimus, mis meie Issand Jeesus Kristus Maa peal armuõppetamise kuulutamises on seadnud, neile pattustele, kes pattust pöörwad, pattud andeksanda; ja neile, kes pattust ei pööra, pattud kinnitada, nõnda kui Kristuse sõnad tunnistawad.

Kuida sest Issand Kristus ütleb?

Tema ütleb nõnda Joannese raamatus 20, 21—23 : „Nõnda kui Isa Mind on läkkitanud, nõnda läkkitan Mina teid ka. Wõtke Püha-Waimu; kellele teie ial pattud andeksannate, neile on need andeksantud; kellele teie ial pattud finnitade, neile on need finnitud.“

II. Mis kasu saadab see meelevald?

Seda tunnistawad meile need sõnad: „Kellele teie ial pattud andeksannate, neile on need andeksantud;“ see on, et pattud andeksantakse usklikuile Jeesuse Kristuse nimel, kes seda oma surma ja were läbi on saatanud; et usk finnitakse ja süda julgust ja rahu tunneb. Sest kui pattud on andeksantud, siis süda usu läbi rahu tunneb.

III. Kuida võib inimene pattud andeksanda?

Inimene ei või pattud andeksanda iseenesest ehk omaist wäest, waid ameti poolest ja Issanda Jeesuse Kristuse kasu peale, nõnda kui need sõnad tunnistawad: „Wõtke Püha-Waimu; kellele teie ial pattud andeksannate, neile on need andeksantud.“ Sest otsegu Inimese Poel meelevald on, pattud Maa peal andeksanda, nõnda on Tema seda meelevalda Ewangeliumi ehk armuõppetuse kuulutamise ametile annud, kui Tema ütleb: „Nõnda kui Isa Mind on läkkitanud, nõnda läkkitan Mina teid ka.“ Joan. 20, 21. ja Luuk. 10, 16: „Kes teid kuuleb, see kuuleb Mind.“

IV. Kellele peab pattud andeksantama?

Neile, kes oma pattu-häda tõeste tundwad, kahetsewad, alandliku ja uskliku südamega ülestunnistawad, ja Jeesuse Kristuse pärast armu ja rõõmustamist ihaldawad; sest nõnda ütleb Issand Jeesus selle alwatud wastu: Ole julge, Minu poeg, sinu pattud on sulle andeksantud (Matt. 9, 2.), ja pattu kahetsēja naese wastu: Sinu pattud on sulle andeksantud, sinu usk on sind aitnud, mine rahuga. (Luuk. 7, 48. 50.)

V. Kellele peab pattud finnitadama?

Rõigile, kes uskmata, ja kes pattust ei pööra, waid meelega pattu sisse jääwad elama ja kõik head maenitsust põlgawad, nõnda kui meie Issand Jeesus Kristus õppetab, Matt. 18, 15—17: Kui sinu wend sinu wastu eksib, siis mine ja noomi teda sinu ja tema keskes üksi-päine; kui tema sind kuuleb, siis oled sina oma wenna kasuks saanud; aga kui tema sind ei kuule, siis wõtta weel üks ehk kaks enesega, et kõik asi kahe ehk kolme tunnistaja suus seisaks; aga kui tema neid ka ei kuule, siis anna kogudusele teada; aga kui tema kogudustki ei kuule, siis olgu ta sinu meelest kui pagan ja tõlner.

VI. Misugused pattud peab ülestunnistadama?

Jumala ees peab inimene ennast kõikipidi pattuseks tunnistama, ka nende pattude poolest, mis ka tema teadmata eksinud, nõnda kui meie Meie Isa palwes teeme; aga õpetaja ees tulewad need pattud ülestunnistada, mis meie teame ja omas südamel tunneme.

VII. Misugused pattud need on?

Siin pead sina oma elu ja kombes läbikatsuma Jumala künne käsu järel, olgu sa isa ehk ema, poeg ehk tüttar, isand ehk emand, peremees ehk perenaene, sulane ehk ümar-daja; kas sa oled olnud sõnakuulmata, kas sa kellelegi oled kurja teinud sõna ehk tööga, kas sa oled warastanud, hooletu ja wihane olnud, ebausku pidanud, roppus elus elanud, waletanud ja kahju teinud.

 Palwed enne söömist.

1. Rõikide silmad lootwad Issand Sinu peale, ja Sina annad neile nende rooga omal aeal. Sina teed lahti omad helled ja rohked käed, ja täidad kõik mis elab hea meelega.

Au olgu Jumalale Isale, Poemale, ja Püha-Waimule, Amen.

Meie Isa, kes sa oled taewas, n. t. f.

2. Issand Jumal, taewane Issa, õnnista meid ja neidsinatšid Sinu andeid, mis meie Sinu rohkest armust vastu võttame, Jeesuse Kristuse, meie Issanda läbi, Amen.

Kristus ütleb: Inimene ei ela mitte ükspäinis leivast, vaid igapähest sõnast, mis Jumala suust läbi käib, Amen.

Palwed pärast söömist.

1. Tänage Issandat, sest Tema on hea, ja Tema heldus kestab igawest, kes kõige lihale rooga annab, neile meistele nende söömist annab, neile noorile kaarnaile, kes teda appi hiiawad. Temal ep ole rõõmu hobuse wäest, ega meelehead ühegi luist; Issandal on meelehea neist, kes teda kartwad ja Tema armu peale loodawad.

Au olgu Jumalale Isale, Poedale, ja Püha-Waimule, Amen.

Meie Isa, kes sa oled taewas, n. t. s.

2. Meie täname Sind, Issand Jumal, taewane Issa, Jeesuse Kristuse, meie Issanda läbi, kõige Sinu ande ja heategemise eest, kes Sina elad ja walitsed igawest, Amen.

3. Issand, ole kiidetud ja tänatud söögi ja joogi, ning oma kallid sõna eest; anna meile ka edespäi meie igapäwast leiba ja õnnista meid ka hinge poolest Jeesuse Kristuse meie Issanda läbi, Amen.

Issand, Sinu suur nimi olgu kiidetud nüüd ja igaweste, Amen.

Kodu õppetus.

Et mõningad püha kirja tunnistused kõigeseisuste inimeste maenituselks ülespandud, kuidas nemad peawad oma ametit ülespidama, ja mis nende kohus on teha.

Piiskoppide ja õpetajate kohus.

Roguduse ülewaataja peab olema laitmata, ihe naese mees, kasiin, mõistlik, puhtaste ehitud, wõderaste wastuwõtja, kes kõlbab õpetama, ei mitte joodik, ei mitte taplik, ei mitte roppu kasu püüdjaja, waid kes järele annab, ei mitte

riakas, ei mitte raha peale ahne, kes oma maearahwa üle hästi waatab, kes omad lapsed peab sõnakuulmises kõige tõsise wiisiga: (sest kui keegi oma enese maearahwa üle ei märka ülewaataja olla, kuidas võib tema Jumala koguduse eest hoolt kanda?) ei mitte seesugune, kes usku hilja wastu wõtnud. 1 Tiim. 3, 2—6. Kes kinni peab sest ustawast sõnast minu armuõppetuse järel, et ta wõiks wägew olla nii hästi maenitfema terve õppetuse läbi, kui ka neid, kes wasturääkijad on, noomima. Tiit. 1, 7—9.

Kuuljate kohus oma õppetajate wastu.

Neid wanemaid, kes oma ametit hästi ülespeawad, peab kahewõrra auustuse wäärt peetama, sest kiri ütleb: Sina ei pea mitte härja suud kinnisiduma, kes pahmast tallab; ja üks töötegia on oma palga wäärt. 1 Tiim. 5, 17—18. Kuuf. 10, 7.

Kuulge oma juhatajaid ja wõtke nende sõna, sest nemad walwawad teie hingede eest, nõnda kui need, kes wastust peawad andma, et nemad seda rõõmuga teewad, ja ei mitte õhkates; sest teil pole sest mitte kasu. Ebr. 13, 17.

Meie palume teid, et teie wõttade niisugusiks, kui nemad on, neid pidada, kes teie seas tööd teewad, ja teie ülewaatajad on Issanda sees, ja teid maenitfewad; ja et teie wõttade neid ülewäga armsaks pidada nende töö pärast. 1 Tessal. 5, 12—13. Nõnda on ka Issand seadnud neile, kes armuõppetust kuulutawad, et nemad armuõppetusest peawad elama. 1 Kor. 9, 14. Keda õpetakse sõnaga, see jagagu kõik head sellele, kes teda õpetab. Galat. 6, 6.

Almaliku ülemate kohus.

Sga hing heitku ülemate ala, tallel kõigeülem meelewõld on, sest ülemad ep ole muidu kui Jumalast; aga kes ülemad on, need on Jumalast seatud. Kes nüüd ülemate wastu paneb, see paneb Jumala seadmise wastu; aga kes wastu panewad, need saatwad iseeneste peale nuhtlust. Sest walitsejad ei ole hirmuiks hea tegudele, waid kurjadele; sest ta ei kanna mõõka mitte ilmaasjata; sest tema on Jumala

teener, kättemaksja, seda nuhtlema, kes kurja teeb. Room. 13, 1—4.

Alamate kohus ülemate vastu.

Andke Keisrile, mis Keisri kohus, ja Jumalale, mis Jumala kohus on. Matt. 22, 21.

Seepärast on tarwis, et teie ennast alahoidate, ei mitte ükspäinis nuhtluse, vaid ka südametunnistuse pärast. Seepärast makske ka maksu; sest nemad on Jumala sulased, kes otse see eest muret kannavad. Siis tasuge nüüd kõigile, mis teie kohus on: maksu, kellele maksu; tolliraha, kellele tolliraha; kartust, kellele kartust; auu, kellele auu tuleb anda. Room. 13, 5—7.

Seepärast maenitsen mina kõige esite, et peab tehtama palumisi, palvesid, palumisi teiste eest, ja tänamisi kõigide inimeste eest, kuningate ja kõigide eest, kellel kõigeülem meelewalg on, et meie rahulist ja tasast elu wõiksime elada kõige Jumala kartuse ja auusa elu sees: sest see on hea ja armas Jumala meie Ünnistegia meelest. 1 Tiim. 2, 1—3.

Tuleta nende meele, et nemad wiirastide ja ülemate vastu alandlikud on, nende sõna wõttawad kuulda, ja kõige hea teule walmis on. Tiit. 3, 1.

Heitke kõige inimeste seadmise alla Issanda pärast, olgu kuningaga kui ülema alla, ehk pealikute, kui nende alla, kes temast on läkkitud, kurjategiatele küll nuhtluseks, aga heategiatele kiituseks. 1 Peetr. 2, 13—14.

Alielu rahwa kohus.

Teie mehed, elage oma naestega targaste, ja tehke naesterahwale kui nõdrama astjale auu, nõnda kui neile, kes ka armuelu pärijad on, et teie palwid ära ei keelata. 1 Peetr. 3, 7.

Mehed, armastage omad naesed, ja ärge saage wihaseks nende vastu. Kolosj. 3, 19.

Naesed, kuulge oma meeste sõna, kui Issanda sõna, nõnda kui Saara Abrahami sõna kuulis, ja hüidis teda isandaks, kelle lapsiks teie olete saanud, kui teie head teete, ja ühtegi hirmu ei kardate. Gemesj. 5, 22. 1 Peetr. 3, 1. 6.

Raste wanemate kohus.

Isad, ärge äritage oma lapsi wihale, et nemad meelt ära ei heida; waid kaswatage neid karistamises ja Issanda maenitsemises. Koloss. 3, 21. Gewes. 6, 4.

Raste kohus.

Lapsed, kuulge oma wanemate sõna Issanda sees, sest see on õige. Auusta oma isa ja ema, (see on esimene käsusõna töötusega:) et sinu käsi wõiks hästi käia, ja sina kaua elad maa peal. Gewes. 6, 1—3.

Pere=wanemate kohus.

Issandat, tehke seda sulastele, mis õige ja kohus on, ja jätke ähwardamist maha, ja teadke, et ka teil Issand taewas on, ja Tema ei pea enam lugu ühest kui teisest. Gewes. 6, 9. Koloss. 4, 1.

Sulaste, ümardajate, päiliste ja teoliste kohus.

Teie sulased, kuulge nende sõna, kes teie isandad on liha poolest, kartuse ja wäristusega oma südame wagaduses, nõnda kui Kristuse sõna; ei mitte silma kirjaks teenides, kui need, kes inimeste meele pärast püüawad olla, waid kui Kristuse sulased, kes Jumala tahtmist südamest teewad, kes heal meelel Issandat teeniwad, ja ei mitte inimesi, ja teadke, mis head keegi ial saab teinud, seda tema saab Issanda käest, olgu sulane ehk wabat inimene. Gewes. 6, 5—8. Koloss. 3, 22.

Noore rahwa kohus.

Teie noored, olge wanemate wastu alandlikud, aga kõit olge teine teise wastu alandlikud, ja ehitage ennast seestpidi alandliku meelega; sest Jumal paneb suureliste wastu, aga alandlikuile annab Tema Oma armu. Siis alandage ennast nüüd Jumala wägewa käe alla, et Tema teid wõiks ülendada õigel aeal. 1 Peetr. 5, 5—6.

Restnaeste kohus.

Kes õige lest naene on, ja üksi järele jäänud, see loodab

Jumala peale, ja jääb kindlaste palumiste ja palvete sisse ööd ja päevad; aga kes liha hinus elab, see on elawalt surnud. 1 Tiim. 5, 5—6.

Igäihe ristiniimese kohus.

Sina pead oma ligimest armastama kui iseemast, selleinatse sõna sisse on kõik käsud ühtepantud. Room. 13, 9.

Tehke palumisi kõigide inimeste eest. 1 Tiim. 2, 1.

Raamatude nimed Piiblist.

I. Wana seaduse raamatus.

A. Mis Püha-Waimu aeamise läbi kirjutud, — ja on seepärast Jumala Oma sõna.

(Heebrea keeli kirjutud.)

Esitaks: Sündinud asjade ehk seaduse raamatud, need on:

1) kuni	5)	wiis Moosesse raamatut.
	6)	Joosua raamat.
	7)	Kohtumõistjate raamat.
	8)	Rutti raamat.
9) ja	10)	faks Saamueli raamatut.
11) ja	12)	faks Runingate raamatut.
13) ja	14)	faks Aea raamatut.
	15)	Esra raamat.
	16)	Nehemia raamat.
	17)	Esteri raamat.

Teisteks: Sppetuse raamatud, need on:

- 1) Hiobi raamat.
- 2) Taaweti Pauluraamat.
- 3) Saalomoni Sppetuse sõnade raamat.
- 4) Saalomoni Koguja raamat.
- 5) Saalomoni Ülem Paul.

Kolmandamaks: Prohweti raamatud; nende seast on neli suuremaid:

- 1) Jesaia raamat.

- 2) Jeremiia raamat ja (tema) Nuttu Paulud.
- 3) Heseekieli raamat.
- 4) Taanieli raamat.

Raksteistkümmend on vähemaid :

- 5) Hosea raamat.
- 6) Joeli raamat.
- 7) Aamosi raamat.
- 8) Dobadja raamat.
- 9) Joona raamat.
- 10) Miika raamat.
- 11) Nahumi raamat.
- 12) Haabatuki raamat.
- 13) Seehwanja raamat.
- 14) Hagai raamat.
- 15) Sataria raamat.
- 16) Malakiia raamat.

B. Appokriiwa raamatud.

Need ei ole küll mitte Püha-Waimu aeamise läbi kirjutud, waid Jumala kartlikud inimesed on neid ülespannud; seepärast ka nende sees ei ole ühtainustki (prohweti wiisil) ettekuulutamist leida. Aga ommeti, et nemad meile teadmist annawad sest aeast, mis wiimse wana seaduse prohweti (Malakiia) ja Kristuse sündimise wahel oli, ja et ka nende seest mõnda head õppetust on leida: on nemad armsad lugeda.

(Kreeka keeli kirjutud.)

- Need on :
- 1) Juuditi raamat.
  - 2) Saalomoni tarkuse raamat.
  - 3) Tobia raamat.
  - 4) Siiraki tarkuse raamat.
  - 5) Paaruki raamat.
  - 6) ja 7) kaks Makkabejide raamatud.
  - 8) Esteri raamatu tükkid.
  - 9) Suusanna sündinud asi.
  - 10) Peel wõeras Jumal.
  - 11) Paabeli lendaw Madu.

- 12) Afsarja Palwe.
- 13) Kolme mehe kiitus tule ahjus.
- 14) Juuda kuninga Manasse Palwe.

II. Uue Seaduse raamatus.

Need kviik on Püha=Waimu aeamise läbi kirjutud, ja on seepärast Jumala Oma sõna.

(Kreeka keeli kirjutud.)

Esitaks: Sündinud asjade ehk Seaduse raamatud.

- Need on:
- 1) Apostli Matteuse ewangelium.
  - 2) Markuse ewangelium.
  - 3) Luuka ewangelium.
  - 4) Apostli Joannese ewangelium.
  - 5) Apostlide tegude raamat.

Teisaks: Sppetuse ehk Epistli raamatud, need on:

- 1) Apostli Pauluse raamat Rooma linna ristirahwale.
- 2 ja 3) Apostli Pauluse kaks raamatut Korintuse linna ristirahwale.
- 4) A. P. raamat Kalaatia-maa ristirahwale.
- 5) A. P. raamat Gewesuse linna ristirahwale.
- 6) A. P. raamat Wiilippi linna ristirahwale.
- 7) A. P. raamat Kolossuse linna ristirahwale.
- 8 ja 9) A. P. kaks raamatut Tessaloonika linna ristir.
- 10 ja 11) A. P. kaks raamatut oma abilisele Timoteusele.
- 12) A. P. raamat oma abilisele Tiitusele.
- 13) A. P. raamat usklikule Wileemonile.
- 14 ja 15) A. Peetruse kaks raamatut kõigile ristirahwale.
- 16 kuni 18) A. Joannese kolm raamatut usklikuidele.
- 19) A. Pauluse raamat Heebrea ehk Judamaa ristirahwale.
- 20) A. Sakoobuse raamat kõigele ristirahwale.
- 21) A. Juuda raamat kõigele ristirahwale.

Kolmandamaks: Prohwetite raamat on:

Apostli Joannese ilmutamise raamat.

Jumala riigi sündinud asjade mälestus ja aea arv.

I. Enne Kristuse sündimist.

	Aastat enne Kristuse sündimist.
Esimene aeg: Adamast Abrahaminini ligi 2000 aastat; selle aea sees sündis:	
Maaailma ja inimese loomine	3949
Suur weeupputus 1656 aastat pärast Maaailma loomist, ja Noa ning tema poead	2300
Paabelis keele ärasegamine, Maaailma ärajagamine ja ebajumalate teenistuse tekkimine	2200
Esimene kuningriigi ülesseadmine	2160
Teine aeg: Abrahamist Mooseseeni 400 aastat; selle aea sees sündis:	
Jumala armuseadus ehk lepping Abrahamiga ja tema sugu peale, Jumala töotuse ja Abrahami ümberõikamise peale tehtud	1900
Abrahami Egiptuse maale minemisest kuni Jisraeli rahwa sealt väljatoomisest saadik Moosesse läbi 430 aastat	1930—1500
Kolmas aeg: Mooseseft Saamuelini 400 aastat; selle aea sees sündis:	
Siinai mäe pealt käsude andmine, ehk Jumala armuseaduse uueste kinnitamine Abrahami suguga ja Mooses nendega kõrbes 40 aastat	1500
Kaana-ani maa jagamine Jisraeli rahwale Joosua läbi	1450
Jisraeli rahwas elas Kaana-ani maal kohtumõistjate al, ligi 350 aastat	1440—1090
Neljäs aeg: Saamuelist ja Saulist Sidkiani 500 aastat; selle aea sees sündis:	
Saamuel wiimne kohtumõistja ja Saul sai esimeseks Jisraeli kuningaks	1090
Daawet sai kuningaks	1050

	Aastat enne Kristust.
Saalomon ja esimese templi ehitamine . . .	1000
Tuuda ja Iisraeli riigi lahkumine	975
Prohvetid: Eelias ja Eeliisa	900
Prohvetid: Hosea, Joel, Aamos, Dobadja, Joona, Miika ja Jesaia	800—700
Iisraeli riik seisis 253 aastat, teda lõppe- tadi Assuri (pagana) kuninga Salmaneeseri läbi	722
Prohvetid: Nahum, Haabakuk ja Seehwanja	700—600
Viies aeg: Wiimsest Tuuda kunin- gast Sidkiasst Kristuseni 590 aastat; selle aea sees sündis:	
Tuuda riik seisis ligi 400 aastat, teda lõp- petadi Baabeli (pagana) kuninga Nebukad- netsari läbi Prohveti Jeremiia aeal . . .	606—588
Tuudarahwas 70 aastat Baabeli maal wangis, nende seas prohvetid: Heseekiel ja Taaniel	550
Tuudarahwas peasis Baabeli wangist, Pärsia (pagana) kuninga Koorese läbi, ja ehitasid teise templi; nende seas prohvetid: Agai ja Sakaria	536
Wana seaduse pühad kirjad said ühtekogutud Piibli raamatuks; Esra ja Nehemia . . .	440—290
Wana seaduse wiimne prohvet Malakia . . .	400
Tuudarahwas oli Pärsia kuningate al 200 aastat, siis Kreeka (pagana) kuningas (Aleks- sander Suur) wõitis Pärsia riiki ja seega ka Tuuda rahwast enese alla	336
Egiptuse (pagana) kuningas wõitis Tuuda rahwast enese alla ja tema poeg laskis nende wana seaduse raamatu Kreeka keele iimber- panna Egiptuse maal Aleksandria linnas . . .	268
Siiria (pagana) kuningas Antiohus Epiwaanese Tuuda rahwa usu waenlane.	170
Tuudas Makkabeus wõitis Siiria kuninga ära ja seega said Tuuda rahwas jälle oma sugu Makkabejide walitsuse ala	165

	Aastat enne Kristust.
Juuda rahwa seas tekkisid kolm wale usu seltsi: 1) Wariseerid (see on: lahutajad), 2) Saduseerid (see on: Saadoki jüingrid), ja 3) Esfeerid (see on: waimu arstid)	130
Juuda rahwas hakkasid Rooma riigi walit- suse alla saama	64
Rooma (pagana) riigi walitsus pani Heroodest (Eedomi meest) enese asemele Juuda rahwa üle abi-kuningaks, aga seega lahkus walit- suse kep Juuda sugu käest ära	40—0

II. Pärast Kristuse sünnimist.

	Aastat pärast Kristuse sün- nimist.
Esimene aeg: see oli Jeesuse pruudi ehk tema ristikoguduse asutamise ehk ehitamise aeg: Kristuse sünnimistest kuni Tema wiimse Apostli Joannese surmani ligi 100 aastat; selle aea sees sündis:	
Sumala poeg wõttis inimese olemist ilma- pattuta enese peale ja sündis Betlemmas	0
Ristija Joannes, wana ja uue Seaduse wa- helik prohwet (teda lastis Heroodes Antipas ära tappa)	29—31
Kristust ristiti Joannest ja alustas oma lunastamise tööd, selle tunnistajaks walitses enesele 12 Apostlit	30
Kristuse kannatamine, surm, ülestõusmine ja taewaminemine	33
Püha-Waimu wäljawalamine Apostlide ja kõige Kristuse jüingrite peale, ning ristikogu- duse ülesehitamine esimesel Melipühi päawal Jeruusalemmas. 3000 hinge uskisid ja neid wõeti ristmise läbi wastu, ning need pidasid siis alati Apostlide õppetust, osasaamist, lei- wamurdmist ja palweid; aga ka ristikoguduse esimene umbrohi: Ananiias ja Sawira	33

	Aastat pärast Kristust.
Mooramaa kuninga teener oli esimene Aafrika maalt, keda ristmise läbi wastuwõeti . . .	34
Stehwanus , esimene weretunnistaja (Marttir)	39
Ristifoguduse suur tagajärg Wariiseer Saulus pööris Jeesuse poole	40
Korneeliuse , ühe Rooma pagana mehe, kutsmise läbi näitis Issand Apostli Peetrusele, et Tema mitte üksipäinis Juudalisi, waid ka ümberlõikamata paganaid on uue seaduse aeal Kristuses ärawalitsenud	43
Herodes Agrippas I. laskis Apostlit wananemat Sakobust mõõgaga äratappa; Ingel peastis Peetrust wangist; Herodesest ennast sõõdi usfidest ära	44
Antiookia ristifoguduse prohwetid ja õppetajaid käskis Püha-Waim, et nemad Paulust ja Barnabast äralahutaksid paganatele armuõppetust kuulutama; siis läksid Barnabas ja Paulus Weike-Aasia maale, kuulutasid Juuda kui ka pagana rahwale Kristust; aga kui Juuda rahwas wihaseks said ja teutasid, siis pöörsid need (Apostlid) paganate poole: käisid mitmed Weike-Aasia ja Kreeka-maa kohad ja linnad 3 kord läbi, kuulutasid kõigis paikus Kristuse armuõppetust ja kes seda usksid, neid tegid ristmise läbi jüngrieks, ning nõnda seadsid ristifogudusi üles. Aga pärast (Jeruusalemmas) tegid Juudarahwas Pauluse wastu mäsämist, siis wõeti tema kinni, saadeti kaheks aastaks Keisarea linna ja sealt kaheks aastaks Rooma linna wangi; pärast seal laskis pagana Keiser Neeru teda mõõgaga äratappa, ning ka Apostelt Peetrust risti lüüa	45—67
Apostel noorem Sakobus Alweeuse poeg (se õige) wisati Jeruusalemma templi harja pealt maha ja löõdi kiwidega surmaks	62
Ristirahwas põgenesid (Issanda ettekuuluta-	

	Aastat pärast Kristust.
mist meeletuletades) Rooma sõjaväe tulemise pärast Jeruusalemmast ära Araabiamaa piiri peale Bella linna	69
Jeruusalemma ärarikkumise läbi sai wana seaduse (ohwri) Jumala teenistus lõppetud, ja Juuda rahwas laiali pillatud kõige maa- ilma peale	70
Apostli Joannesele ilmutas Issand Patmuse saare peal, mis lugu ristikogudusega saab olema kuni wiimse päewani	96
Uue seaduse pühad kirjad said Apostlides kirjutud	38—98
Wiimse Apostli Joannese surm	99
Teine aeg : see oli ristikoguduse suur tagakiusamise ja werewalamise ehk te- ma kannatamise läbi kindlaks tegemise aeg: Ap. Joannese surmast kuni esi- mese ristiusku Keisri Konstantinini 200 aastat; selle aea sees sündis:	
Apostlide pühad kirjad said ühtkogutud uue Testamenti raamatuks	100
Kõiges Rooma riigi maades walati ristirah- wa werd usu pärast, kümnel suurel tagakiu- samise aeal (kõige enamiste tulega, mõõgaga ja kistja metsaliste läbi); aga ristiusk sai eeläbi puhastud, otsegu kuld tule ahjus ja kaswis wägewaste	100—325
Jeruusalemma piiskop Siimeon (120 aastane) sai hirmsaste piitsadega peksetud ja pärast ristilöödud	107
Antiookia piiskop Ignatius lasti metsalistest lõhki kistuda	110
Smürna piiskop Polikarpus sai puuriida peal ärapõletud	165
Kuulsad ristikoguduse wanemad, kes wägewad usutunnistajad olid: Ireneus, Tärtuljaan, Kleemens, Driijenes ja Züprijaanus	200—250
Ristikoguduses waleusu seltsid: Ebioniidid,	

	Aastat pärast Kristust.
Natsareusfed, Knostikid, Manihjeerid, Si- liastid, Montanistid ja Monarhjaanid . . .	250
Kartagu piiskop Züprijaanus tappeti mõdegaga	257
Kolmas aeg: see oli ristikoguduse maa- ilma ees auu sisse tõstmise, ehk tema wäljaspidine rahu ja seestpidine ära- rikkumise hakkatuse aeg; Keisrist Kon- stantiniist kuni wale prohwetit Muha- medini 300 aastat; selle aea sees sündis:	
Rooma (pagana) Keiser Konstantin heitis risti- usku, ja tema läbi sai ristiusk riigiusuks seatud	325
Urius , üks ristikoguduse piiskop, salgas Kris- tuse Jumaliku olemist ära; aga tema wale õppetus sai hukkamõistetud ristikoguduse piis- koppide läbi, Niitseja linnas	325
Wägewad usutunnistajad ristikoguduse piis- koppid: Mtanaasius, Ambroosius, Joannes Krüüfostomus, Augustiin ja Hiroonimus .	330—430
Keiser Juuliaanus tahtis pagana usku jälle riigiusuks seada, lastis ka Jeruusalemma templit jälle ehitama hakkata; aga Issand tegi tema nõu tühjaks	361—363
Munkad (poismehed), ja Monnad (neitsid) hakkasid tekkima, kes ütsikut elu pühaks arwa- wad ja seepärast kloostrides elawad . . .	350
Neitsi Maria , Martride ja muude pühaks arwatud inimeste kumardamine hakkas tekkima	400
Pelaagius , üks wale õppetaja, hakkas õppeta- ma, et inimene wõiwad ilma Püha-Waimuta oma loodud mõistuse ja jõuga Jumalat üle kõige asjade armastada ja Tema käsud täita, ning nõnda oma tegude läbi hinge õnust ärateenida	400
Ristiusk jõudis Prantsuse ja Spaania maale	100—500
Ristiusk jõudis Iiri, Inglis ja Helweetsia maale	600
Neljas aeg: see oli ristikoguduse war- jule panemise ehk tema usu segaseks	

	Aastat pärast Kristust.
minemise aeg; Muhamedist kuni ristifoguduse esimese lahkumiseni 400 aastat; selle aea sees sündis:	
Muhamed ehk Mahumed , üks wale prohwet, wõttis oma (pagana ja Juuda ning ristiusust kokkusegatud) wale usku üles Araabia maal	622
Pelaagiuse wale õppetus wõttis wõimust ristifoguduses: „et inimene saawad õnsaks kásu tegude läbi“, ja nõnda pööreti ristiusku paljaks kásu teenistuseks	650
Ristiusk jõudis Saksa-maale	718—800
„ „ Daani-maale	826
„ „ Poola-maale	970
„ „ Wene-maale	957—988
„ „ Rootsi-maale	830—1000
„ „ Böömi ja Ungria maale	900—1046
Rooma ülem piiskop seadis ennast Kristuse asemele ristifoguduse walitsejaks ja nimetas ennast Paawstiks	1000
Viies aeg : see oli ristifoguduse waimulik wangi-põlwe ehk tema suur usu pimeduse aeg; ristifoguduse esimesest lahkumisest kuni Lutheruse õige usu üleswõtmiseni 500 aastat; selle aea sees sündis:	
Ristifogudus lahkus kaheks: Kreeka ja Rooma ehk Paawsti usu foguduseks	866—1054
Rooma Paawst keelis ära oma usu kiriku õppetajaid ja muid õnnistud kiriku teenrid abielusse heitmast (kuni täna pääwani)	1074
Saksa-maa Keiser Hinrik IV. pani Paawsti wõimusele wastu, aga siis sai Paawst (esimest korda) üle keisri ja kuningate, ka kõik ilmaliku walitsuse wõimust enese kätte ja pani Keisrit kiriku needmise alla	1076
Paawst keelis ära (oma usu fogudustes) kárika andmist laua rahwale: nende usu rahwas saawad üksnes piha leiba	1100

	Aastat pärast Kristust.
Peeter Waldus , üks kaupmees Prantsuse- maal, kuulutas Jumala sõna puhast õppetust; aga Paavstilased kuvasid teda ja tema järelkäijaid taga	1170
Paavsti ristiust tuli Piivi-maale Saksamaa Munka Meinhardi läbi	1186
Paavsti-usulised Saksamaa rahvas (mõõga wennad ja ritterid) sõdisid Piivlaste wastu 1198 kuni 1206 aastani, ja Gestlaste wastu 1207 kuni 1226 aastani, siis said võimust ja fundisid neid kõiki mõõgaga oma ristiustku heitma	1198—1270
Seeläbi sai Piivi-maa Riia Piiskoppi ja Saks ritteride (mõisnikude) feltsi walitsuse alla ja oli nende iseäralik riik 325 aastat	1237—1562
Gesti-maal sai esimest korda pärisorja-põlwe seadus kuulutatud	1211 ?
Gesti-maad sai suurem jagu Daani kuningaga alla; see fundis sealt Gestlaste ristiustku heitma, aga et temal preestrid ühes ei olnud, seepärast oli ta omalt maalt nende käest palju ristitud wet toonud ja jaganud seda Gesti paganate kätte, et need pidid iseennast sellega ristima; aga needsinatsed arwasid seda üheks arstinnise weeks, ning ristisid siis kül ennast, aga ka oma lojufid sellega	1219
Gesti-maa seisis Daani walitsuse al 128 aastat, wiimaks Daani kuningas müis teda ära Piivi-maa mõisnikude feltstile, ja ta oli nende iseäralik riik 214 aastat	1247—1561
Paavsti ristiust seisis Piivi- ja Gesti-maal 300 aastat	1226—1526
Paavsti ristiust jõudis Preisi maale	1217—1300
Paavst keelis Piibli raamatu lugemist ära (täna pääwani)	1229
Esimest kirikut hakkati ehitama Piivi-maal (Ükskülas)	1190 ?
Johan Witlew , üks suure-kooli õppetaja	

	Kastat pärast Kristust.
Inglis maal, hakkas Paawsti wale usu wastu õppetama, ja pani ka Piibli raamatu Inglis keele ümber; aga Paawst pani teda needmise alla	1370
Johan Huss , üks kiriku õppetaja Pöõmi-maal, õpetas ka õiget Piibli usku; aga Paawstlased põletasid teda ära	1415
Johan Gutenberg leidis raamatu trükkimise kunsti uues	1440
Hussi õppetuse poole hoidjad lahkusid Paawsti usulistest ja heitsid isekoguduseks, ning nime-tasid ennast wemasteks	1457
Martin Luther sündis 10. Novembril	1483
Paawst lastis pattude andeksandmise kirjasid raha eest müüa	1500
Ruues aeg : see oli ristikoguduse pea-semise aeg 1000 aastasest waimulikust pimeduse wangi põlwest, ehk tema uues-te puhata usule ärkamise aeg: Lutheruse õige usu üleswõtmisest kuni meie päi-wini 351 aastat; selle aea sees sündis:	
Lutherus (Saksa-maal) puhastas ristiusku inimeste wale õppetusest, ja seadis teda jälle püha kirja järele uues; see tarwis pani ta 95 kirjatükki 19. Oktobril Wittenbergi linna suure kiriku ukse peale, Paawsti wale usu wastu tunnistuseks	1517
Wiilip Melanhton heitis Lutheruse abimeheks	1518
Rooma Paawst pani Lutherust needmise alla, aga See põletas tema needmise kirja ära	1520
Lutherus oli Wormsi linnas Keisri kohtu ees, ja Wartburgi lossi peal warjul	1521
Uue Testamendi raamatu lastis Saksa keele trükkida	1522
Kiriku Paulu raamatu tegi Saksa keele	1525
Katolikismuse raamatu kirjutas	1529
Piibli raamatu pani Saksa keele ja lastis trükkida	1534

	Aastat pärast Kristust.
Dma usutunnistuse raamatu laskis Keisri ja kõige riigi koguduse ette panna Augsburgi linnas	1530
Keiser andis Lutheruse usulistele rahu Nürnbergi linnas	1532
Lutheruse usk wõttis wõimust Riia linnas	1522
Lutheruse usk wõttis wõimust Tartus ja Tallinnas	1525
Kõik Liwi-, Cesti ja Kura-maa heitis Lutheruse usku	1522—1540
Lutheruse õige usk wõttis wõimust Preisi maal	1525
Lutheruse usk wõttis wõimust Rootsi- ja Daani-maal	1527
Lutherus juri 18. Weebruari	1546
Ulrik Zwingli wõttis Helweetsia-maal ewangeliumi usku üles	1520
Johan Kalwiinus parandas Zwingli usu õppetust	1536
Joannes Knots kuulutas Shotti-maal ewangeliumi usku	1547
Ewangeliumi usk wõttis wõimust Inglis ja Hollandi maal	1560
Tridenti linnas, Paawsti kiriku ülemate kogu poolest, said Paawsti wale õppetused, otsekui Jumala pühad seadused kindlaks kinnitud, aga kõik muud usu õppetused waleks ja huffamõistetud	1543—1563
Tartu linna kiriku õppetaja Witte pani Lutheruse weikese Katekismuse Cesti keele ümber, ning see oligi esimene meie keeli raamat, mis trükkiti	1553
Cestimaa sai Liwimaa Kitteride feltsi alt Rootsi kuningate walitsuse alla, ja oli nende al 149 aastat	1561—1710
Liwi-maa sai Kitteride feltsi alt Poola kuningate walitsuse alla, ja oli nende al 59 aastat	1562—1621
Poola kuningad olid Paawsti usku, ning sundisid ka kõik Liwimaa rahwast Katoliku usku heitma	1614

	Aastat pärast Kristust.
Liivimaa sai Rootsi kuningate valitsuse alla ning oli nende al 89 aastat; need olid Lutheruse usku ja kinnitasid seda meie maal	1621—1710
Kolmekümne aastane sõda usu pärast (Paavsti ja Lutheruse usuliste vahel) Saksamaal	1618—1648
Kolmekümne aastase sõda läbi oli Saksamaa rahvas usu poolest magama jäänud, aga üks elav usklik kiriku õppetaja (nimega Speener) tahtis neid ülesäratada, ja selle tarvis võttis tema üsna uut asja, see on: lugemise tunni pidamist, üles	1670
Esimest korda Gestickeeli Paulu-raamat trükkiti	1632 ?
Esimest korda Gestickeeli Jutluse raamat trükkiti	1641
Lartu keeli uus Testament trükkiti esimest korda	1686
Õppetaja Johan Hornung parandas Gestickeele kirja	1693
Gestic- ja Liivimaa said Wene Keisri kätte võidetud	1710
Gestic- ja Liivimaa said Wene valitsuse alla kinnitud	1721
Tallinna keeli uus Testament trükkiti esimest korda	1715
Esimest korda Piibli raamat Gestic keeli trükkiti	1739
Esimesed Lutheruse usu misjonäärid saatis Daani kuningas paganatele Ida Indiamaaale	1706
Krahw von Zintsendorf andis Johan Husi järelkäiatele (Pöömimaa wennastele) Saksamaale oma Pärteldorfi mõisa maa peale üht asumise kohta ja soetas nõnda oma järelkäiad wennaste seltsi	1722
Krahw von Zintsendorf tahtis wennaste seltsi Lutheruse kogudusega ühendada 13. Aug.	1727
Pärast sai see ühendamise pärast mitu aastat waieldud; wiimaks heitsid liisku, aga liisk langes see peale, et nende wennaste selts mitte Lutheruse kiriku alla, waid wana Pöömimaa wennaste kiriku seadmiste alla pidi	

jääma; ning sest päävast saani jäid nemad Lutheruse kirikust äralahutud	1731
Krahw von Zintsendorf heitis ise esime- seks wennaste seltsi Piiskoppiks Hernhuutis	1737
Leonhard Doober Hernhuutist, üks wen- naste koguduse peawanem, heitis ennast sest ametist lahti; Krahw Zintsendorf kutsus oma wennaste koguduse wanemaid Inglis- maale Londoni linna koku, ja kui nemad seal se ewanema ameti pärast diget nõu ei leidnud, siis kinnitasid 16. Septembril en- nast see peale: 1) et Issand ise olla nende seltsi peawanemaks heitnud; 2) et Tema nende wennaste seltsiga iseäralist armu Sea- dust ehk Leppingut teinud; 3) et Tema selle Seaduse läbi nende seltsi omaks pühaks rah- waks äravalitsenud, ja 4) et Tema sellele kui oma päris rahwale, liisku läbi oma taht- mist teada andwat; mis peale siis ka liisku läbi wastuwõtmist ülesseadsid; aga kui kõik seesinane (nende wanemate) tunnistus, wen- naste kogudusele 13. Novembril etteloeti: tundis see feda üsna hea olewat	1741
Wennaste koguduse Saksa hoolekandjad tulid esimest korda meie Liivimaale oma seltsi foetama, ning ehitasid oma esimese palwe maja Wolmeri linna ligidale	1742
Wennaste seltsi Saksa hoolekandjad tulid esimest korda Gestirahwa juure; Tartumaale Wõnnu kihelkonda Kriimani-walda ehitasid oma esimese palwe maja üles; aga mis pea jälle on ärapõlenud	1743
Wennaste seltsi usuõppetust kuulati järele (Wolmeri linnas waimuliku Kommissiooni kohju ees), aga leiti Jumala sõna wastu käimad	1743
Wennaste seltsi Saksa hoolekandjad aeti meie	

Kaastat pärast
Kristust.

maalt tagasi Saksamaale (Keisri proua Elisabetti käsu peale)	1743
Wennaste seltsi Saksa hoolekandjad ligistafid jälle meie maale, ning Lutheruse koguduse põuast sai neile lõikus	1773
Wennaste seltsi abilised (Eestimehed) läksid Tartumaalt Willandimaale oma seltsi soetama ja nende järel ka Saksa hoolekandja	1815?
Suur umbusk hakkas tõusma Prantsuse ja Saksamaal ning mis ka meie maal Sioni wahimehi uniseks tegi, et Issanda ewangeliumi walgus warjule pandi, ja inimeste omast peast wälja arwatud tarkuse walgust kirikudes kuulutadi	1770
Umbuskjad Saksamaal heitsid Piibli raamatud kõrwale ja kirjutafid omast tarkusest niisugusi raamatuid, mis Kristust ärasalgafid, ja nõnda püüdsid ristiusu õnsakstegewat õppetust suutumaks arahäwitada	1783
Umbusklik Prantsusemaa rahwas hakkas mäs-fama ja siis tapsid mittu tuhat ilma süüta inimest ära; wõltsid ka kirikude warandust ära ja kiskusid neid palju maha, häwitafid pühapääwa pühitsenist, seadsid kinnema pääwa igas nädalas rahwale lusti ja rõõmu pidupääwaks; kuulutafid maawalitsuse poolest, et Jumalat sugugi ei olegi, waid oma mõistus on see ainus Jumal, ning pidafid siis ka omas Pariisi linnas inimese mõistuse auuks suurt püha	1789—1799
Napoleon Bonaparte sai ülemaks maawalitsejaks (konsuliks) Prantsuse maal, ja seadis sealtrahwa lugu jälle parema joone peale	1799
Napoleon Bonaparte sai Prantsuse Keisriks ja seega Jumala karistamise witsaks kõige Eüroopa-maale (oma suurde sõdade läbi)	1804—1814

	Aastat pärast Kristust.
Sppetaja D. W. Maasing parandas Eesti- keele kirja (30 aastat)	1794—1832
Esimene suur missiooniselts asutati Londonis Inglismaal	1705
Esimene Missioonääride kool seati Berliinis Preisimaal	1800
Esimene Piibli-selts seati Londonis, kellest pärast kõigis ewangeliumi usu maades nii- sugused Piibli seltsid hakkasid wõsuma, kelle läbi on jo Piibli raamat 172 keele murdesse ümber pandud, ning mittukümmend miljonit on mitme maade rahwale jagatud	1804—1868
Wene Keiser Aleksander I. kinnitas üht suurt Piibli kogudust üle kõige oma riigi Lutheruse ja Wene usulistele	1812
Kolme saa aastane Lutheruse õige usu üles- wõtmise püha tuletas rahwale jälle õiget uskmu meele	1817
Lutheruse kogudus (Eakamaal) hakkas umb- usust jälle ülesärkama ja uueste missiooni seltsi asutama (Dreesteni linnas)	1819
Wene Keiser Nikolai I. kinnitas Piibli seltsi Lutheruse usu rahwale Wene riigis	1831
Kõigist ewangeliumi usu maadest hakkati suu- rema hoolega Missioonäärised wäljaläkitadama paganat rahwale, nõnda et nüüd jo 48 mis- siooni seltsist 8600 meest on Kristust kuulu- tamas ebajumalate teenritele, kelle läbi nüüd jo 400,000 paganat ristiuskus elawad ja 250,000 last missiooni koolis käiwad; ning kõige selle suure töö peale kulub igal aastal peale 6 miljonit taalrit ehk hõbe rublat, mis ristirahwa usuarbastus annab	1840—1868
Estimaa rahwale priiust kinnitas Keiser Aleksander I. ja siis alustas ka Piibli selts Estimaaal	1816
Estimaaal sai priiust rahwale kuulatud 20. Jan.	1817

	Aastat pärast Kristust.
Piivimaa rahwale kinnitas priiust (26. Märtsil)	1819
Piivimaal sai priiust 6. Januaril Riias pühitsebud ja ka kõige rahwale kuulutadud	1820
Piivimaa talurahwas tahtis esimest korda tühjale maale minna	1841
Piivimaal hakkati talurahwa koolitamise eest paremat hoolt kannetama	1847
Piivimaa talurahwa seast igatsesid jälle paljugi tühjale maale minna	1860
Hernhuuti wennaste koguduse wanemate käsku mööda (mis jo 1857 aastal sealt wälja anti, aga siin täitmato jäeti) kuulutadi meie maal wennaste seltsi palwe majades, et ka muil ristiniimestel, kes küll ei ole nende seltsi wastuwõtetud, on nüüd luba, nende iseäraliku lugemise tunnidele tulla	1866
Kogufondade parema walitsemise seaduse (mis talurahwast enam oma jalgade peal käima pani) kinnitas Keiser Aleksander II. 19. Weebruari 1866, ja seati wolile Eesti, Piivi ja Kuramaal 1. Januaril	1867

Geograafia

ehk õppetus Maailmast.

§ 1. **Taewa lautus** ehk see sinine wõlwo woi tum, mis meie pää üle ennast laiale lautab, on ilma otsata ja põhjata kõrge ning sügaw ja lai ruum; tema sees on need taewa tähed, kes kõik on suured ilmaferad, ja neid on neli seltsi.

I. **Seiswad tähed** ehk päikesed. Naad on määratu suured ja on neid lugemata hulk, ning nende ümber on loodud hiilgaw aur, mis sättendawat suurt walgust annab; ka on nemad arwamata kaugel, seepärast paistawad väga weikesed.

Meid, mis meile ligidamad, on suurde piffilmade abiga ära loetud 30 miljoni, ning nende seas see kõige lähedam, nimelt Siirius, on kõige vähemast 27,664 kord kaugemal kui meie päike. Mõned salgud nendest on meie rahvale tuttavad, nii kui söl, wanter, wardad, woi koodid ja rehad, looja-rist, kuningas-kübar, kuhjalawa, põhjanael j. m.

Päikese seas on 12 iseäraliku suurte parmast, mis otsata taewa lautuses ringi kõik ühe-wõrra maad teine teisest kaugel seiswad, keda elajate rüugaks ehk tähe kujudeks woi taewa märkideks nimetatakse, need on: 1) Jäär (oinas), 2) härg, 3) kassikud, 4) wäht, 5) lõwi, 6) neitsi, 7) waag (kaal), 8) skorpion, 9) küt, 10) kaljusik, 11) weemes ja 12) kalad.

II. Rändawad ehk käiad tähed (Planeedid).
 Na need on väga suured, süski-ikka mitme tuhanda ehk ka miljoni võrra vähemad kui päikesed; nemad jooksewad ringi teed oma aastat läbi oma päikese ümber, aga keerawad alati oma kehaga ennast otsekui telje ümber ja seda wiisi saab neil korda mööda iga kulg päikesest walgustud.

Meie Päikese ümber käiwad praegu 100 Planeeti, üks teisest kaugemal; nende nimed on: 1) Märkuur, see on Päikesest 8 miljon penikoormat kaugel, temal kulub 88 meie pääwa ära päikese ümber jookstes, nii pik on tema aasta. 2) Weenus (koidu täht) on 15 milj. penik. päikesest kaugel ja jookseb 224 pääwa (tema walgus jookseb 2 kuni 3 minutiga maa peale). 3) Meie Maa on 20 milj. penik. ja jookseb 365 $\frac{1}{4}$ pääwa. 4) Mars 31 $\frac{1}{2}$ milj. penik. ja jookseb ligi 2 aastat. 5) peale 90 pisikest (Planeetoidi), 45 kuni 72 milj. penik., käiwad 3 kuni 6 meie aastat. 6) Jupiter, 107 $\frac{1}{2}$ milj. penik., käib 12 meie aastat. 7) Saturnus, 197 milj. penik., käib ligi 30 meie aastat. 8) Uranus, 396 $\frac{1}{2}$ milj. penik. ja käib 84 meie aastat. 9) Neptunus, 620 milj. penik. ja käib 164 $\frac{1}{3}$ meie aastat.

III. Kaaskäiad tähed ehk kuud, need on mõne tuhanda võrra vähemad kui Planeedid, naad käiwad alati oma kuu aeaga ühe võrra ringi ümber oma Planeedi, aga

ei keera ial ennast oma kehaga ümber; naad saavad ka päikese käest valgust. Tutvaid on üleüldse paar kümme tükki.

Meie Maa ümber käib 1 Kuu, Jupiteri ümber 4, Saturnusel 8 Kuud ja üks wälwendaja udu rõngas ümber; Uranusel 4 ehk 6, Neptunusel mittu (?) kuud ja ka üks wälwendaja udu rõngas ümber.

Meie Kuu on 51,800 penik. Maaft kaugel, ning rändab 29 päewa, 12 tunni, 44 minuti ja 3 sekundiga ühe korra Maa kera ümber; temal on alati seesama külg Maa pool, ja tema walgus jookseb ühe sekundiga Maa peale.

Kui Kuu oma rändamisega saab Päikese ja Maa wahel, siis ei näe teda sugugi, sest et siis on temal walge külg Päikese pool ja pime Maa pool; seda hüütakse Kuu loomiseks. Kui jälle Kuu ühele poole Maad lääb, ja Päike teisele poole jääb, siis on Kuul täieste walge külg meie pool, ning kutsune täis Kuu.

Uga juhtub Kuu üsna sihis Päikese ja Maa wahel, siis ei saa Päike tagant Kuu mitte Maa peale paista; seda ütleme päikese warjutamiseks. — Uga juhtub jälle Maa sihis Päikese ja Kuu wahel, siis Päike ei saa tagant Maa mitte Kuu peale paista; seda nimetakse Kuu warjutamiseks.

IV. Sabaga tähed ehk hullujad (Komeetid) käiwad väga pikkerugust rõngas=teed, ja neid nähtakse siis, kui naad Päikese ligi jõuawad. See kõi on neil igalühel isewiisil ja ise pikkusega. Mida ligidamale Maa keralale keegi oma käimisega ulatab, seda suurema teda näeme; mõni käib 3, mõni 6, mõni mittu kümme ehk mittu sada wõi ka mittu tuhatgi aastat. — Neil on enamiste üks ehk ka mittu saba, aga ka mõni on üsna ilma sabata; need sabad on hiiilgaw aur. Neid on tähetundjatest nähtud jo 4000 tükki.

§ 2. Meie Maa.

Tema on ka üks rändaw täht ehk Planeed, ja on ümar-gune kui suur kera. Keha ümbert mõõta on ta 5400 penikoormat, risti läbi mõõta 1720 penik. Tema pealne koor woi pind on $9\frac{1}{4}$ milj. nelja-kandilist ehk ruut $\square$ penik.

juur. Ta keerab ennast 24 tunniga ühe korra ümber, nõnda et ta 15 kraati (⁰) igal tunnil pöörab; aga jookseb 365 pääwa, 5 tunni, 48 minuti ja 47⁴/₅ sekundiga ühe korra Päikese ümber. (Mehja aasta sees kasvab sest ⁴/₅ sekundist 23 tundi ja 16 minutit peale, ning sest lisatakse siis Weebruari kuu juure 1 pääw rohkem). — See tee (Ekliptik) on 130 (?) milj. penik. pik ja on ühest otsast (talvel) 20, aga teisest otsast (suil) 21 milj. penik. Päikesest kaugel; nõnda et ka Päikese valgusel 8 minutit ja 13 sekundi aega kulub, enne kui ta Maa peale jõuab, — siin õhuga ennast segab ja siis sooja sünnitab. Selle tee peal käies, näitse meie Maa kera igal kuul ise nimelise, ülemal nimetud taewa märgi ehk tähe kaju kohal käivat. Ka on selle käigi peal Maa kera telg alati pool püsti (see on: tema üks ots on lünga üles ja teine (ots) alla telje tähe ehk põhja naela kohale näidates. Sealtap see ka tuleb, et pääwade pikkus ei ole mitte üle kõige Maa kera ühesugune, waid nõnda kuidas siin alamal näeme: kõige pikkem pääw (suil) ja kõige pikkem öö (talvel) on 0 kraadi ehk poolitaja kohal peakfist alati 12 tundi, aga 8⁰ (kraadi) kohal jo 12¹/₂ tundi, 16⁰ 13 tundi, 30⁰ 14 tundi, 41⁰ 15 tundi, 40⁰ 16 tundi, 54⁰ 17 tundi, 58⁰ 18 tundi, 61⁰ 19 tundi, 63⁰ 20 tundi, 64⁰ 21 tundi, 65⁰ 22 tundi, 66⁰ 23 kuni 24 tundi, 67⁰ 1 kuu aega, 69⁰ 2 kuud, 73⁰ 3 kuud, 78⁰ 4 kuud, 83⁰ 5 kuud, 90⁰ 6 kuud ehk pool aastat aega. Ka sui ja talwe tuleb sellest.

Maa kera ümber on kaardi peale mõlemat pidi kraatid ehk sihid tõmmatud; pikkuse kraate 360 ja laiuse kraate kumagil pool poolitajat (Ekwaatorit) 90. — Pikkuse kraate loetakse (Kanaari) Järru saarest hommiku poole, ja laiuse kraate poolitajast kahe pooluse poole. (Pikkuse kraatide laius on üksi poolitaja kohal, agga laiuse kraatide laius on igal kohal 15 penik. ehk 105 wersta.) Nimetud laiuse kraatide järele saab kõik Maa kera pind kuueks jauks ehk wööks jantadud:

I. Kaks palawat Maawööd ehk zooni, teine teisel pool poolitajat, kumbgi 23¹/₂⁰ lai.

II. **Kaks parajat Maawööd**, teine teisel pool palawat wööd, kumbgi 43⁰ lai.

III. **Kaks külma Maawööd**, teine teisel pool parajat wööd, poolust ümber, kumbgi 23^{1/2}⁰ lai.

Kui kõik Maa kera pind saab 100 jausse arwatud, siis tuleb kahe palaw-wöö peale 40 osa, ja kahe paras-wöö peale 52 osa, aga kahe külma-wöö peale 8 osa.

Maa kera peal on 4 suurt loodud asja (kellela inimene ei wõi elada): **Õhk, Tuli, Wesi ja Maa.**

§ 3. **Õhk** (Saksa keele lust).

Õhk on see, mis meie sisse hingame — temata ei wõi ka ükski loom elada, ja ta täidab Maa pealisk ruumi (wees nii kui ka iga koreda asja sees on teda). Ta on kolmest asjast kokku segatud, — hapnikust, mädanikust ja süsinikust. Teda on ümber kõige meie Maa kera 60 wersta kõrguti (nimetakse õhu ümbrus). Madalamas on ta tihedam, rassem ja soojem, — kõrgemas arwem, kergem ja külmem, seepärast ka ükski inimene kõrgemale ei ole saanud minna, kui ühe penikoorma maad. Kui õhk liigub, siis nimetakse teda **tuuleks**.

Tuul tõuseb sellest, et õhk ühes kohas soojaks ehk ka külmaks lähäb: soojas kohas wenib laiaks, see läbi saab ta kergeks ja siis kerkib üles; aga külmas kohas kiskub kokku, saab raskeks, waub maha ja siis tungib senna asemele; nõnda peaseb ta liikuma.

Paras tuul jookseb ühe sekundiga 16 jalga edasi, torm jookseb 50 ehk ka 60 jalga; aga Aasia, Aafrika ja Ameerika orkaan ehk hirmus torm jookseb nimetud aeaga 120 jalga.

Meie põhja maades on tuuled heitlikud, sest et sünn külma ja soe teine teisega alati wõitlewad; aga palawates maades poolitaja ümber, kus enamiste alati üthsgugu sooja on, puhuwad tuuled ikka ühelt poolt, hommiku ja põhja wahelt wastastiku; seda kutsutakse **Passaat tuuleks**. Ida-Indias, Monsoon tuul, puhub sügisest kewadeni hommiku ja põhja wahelt, aga teine pool aastat lõuna ja õhtu

wahelt. Aafrikas, nimelt Sahara kõrbes, on Saamun, üks tuli palaw kõrwetaw weewli haisuga suretaja tuul, mis suure väginaga lõuna poolt tuleb. Tema puhub ka üle Bahemere (mis teda jahutab) Itaalia ja Spaania maale, kus teda Sirokko tuuleks nimetakse, aga ei too ta siin enam suuremat kahju, muud kui et inimest nõdraks teeb.

§ 4. Tuli.

Sünnib mitmel wiisil, kas õerumise, ehk päikese paistmise wõi ka mõnesuguse gaaside kokku juhtumise läbi, ning on siis nähtaw. Inimestel on ta wäga tarwilik asi, kui aga temaga mõistwad ümber käia ja tema abi sündsäl wiisil pruutida. Ta wägi on suur, ning temast sünnib :

Maawärisemine, see tuleb sellest, et Maa sisekonnas tuli on müllamas, mis suure wäega maad wärisema paneb ja teda lõhki ajab, et kus pind õhuke, hakkab tuli wälja keema (seda näitwad tule purtskajad mäed). Tule sugused näitumised on ka :

1) **Pisuhänd (Tulihänd) ehk Puuk**, on tulised kuulid ehk kiwid (Meteorid), mis wiimaks maha sadawad; aga sellest ei ole selgeste teada, kust naad sünniwad.

2) **Pikne**, tuleb sellest, kui palju elektri wäge üles weefise õhuga kokku korjab; wälk on elektri tule säde, lõõb enamiste kõrge asjade waral maa sisse. **Kuiv ehk põua wälk** wõi pätk on ka seesama pikse wälk, aga kelle müriinat suure lauguse pärast ei ulata meie enam kuulma, waid üksnes õõsel näeme.

3) **Wirmalised ehk põhja walguš**, tekkib elektri tule wäest, keda palju senna külma luhwti sisse on kokku korjanud.

§ 5. Weefi.

Peab kahes kohas aset: õhus ja maa peal ning sees.

A. Weest, mis õhus on.

See aurab sooja pääwaga ühtepuhku maa weest üles õhu sisse ja laguneb seal laiale, ning sest sünniwad siis :

1) **Pilwed**, on paljas udu ehk paks wesine aur, kuhu palju wee põrmu on kogunud ja mis film kangelst nähes otsegu pangaks moondab.

2) **Wihm**, tuleb sellest, kui õhk ülewal kõrges jahedaks lähäb; siis korjawad peenikesed wee põrmukesed ennast üks teise külge kokku, kuni nõnda raskeks saawad, et õhk ei jõua neid enam ülewal kanda, siis sadawad maha.

3) **Kaste**, tuleb sellest, kui wee aur maast tõustes ei saa weel kangele üles kerkida ja et õhk jahedamaks lööb, siis langeb maha; kui kaste ärakülmab, siis nimetakse hallaks ehk härmatuseks.

4) **Lumi**, sünnib, kui õhk aega mööda külmaks lähäb, siis külmawad wee-piisakesed ja saawad lumeks.

5) **Kahe**, tuleb sellest, kui wihma tilgad järjult külmaist õhu korrast läbi kukkuvad, ja seal jääks külmawad.

6) **Weesambad** ehk kottid, sünniwad, kui külmad lõhnad sooja õhu ümber ennast kokku lööwad ja see läbi tuulispast sünnib, mis mere peal wet samba moodil üles keerutab, ja siis enamiste selle (samba) pealmise otstaga pilw ennast ühendab, ning nõnda otsekui suurt wee kotti üles ripputab, mis maha sadades mõni kord suurt upputust teeb.

Wesised hiilgawad näitmised õhu sees.

1) **Wikkertaar**, on seitsmes wärwis hiilgaw pääwa paiste, kellel wihma tilgad lahutawad igalüht wärwi iseäralikuks.

2) **Hiilgawad rõngad ehk plekkid**, (rattad ja sappid ning sambad) Päikese ehk Kuu ümber, sünniwad sellest, kui Päikese ehk Kuu walguse jooned uduse auru pealt tagasi kargawad, ehk ka sealt läbi paistawad.

B. Weest, mis maa peal on.

Maakera pinda on rohkem kui kaks osa (see on $7^3/100$ ehk ligi 7 milj. □ penik.) wee al. — Wesi on kahesugune: Soolane wesi, mis enamiste meredes, ja Mage wesi, mis hallikades, jõgedes ja järwedes.

1) **Soolane wesi**, on kõige Maakera ümber ja loe-

tatse wiieks suureks mere osaks ehk lagamituks, (wõera keele okeaniks;) ja need on:

1) Põhja-jeä-meri	200,000	□	penik.	suur
2) Lõuna-jeä-meri	350,000	"	"	"
3) Atlanti-meri	1,635,000	"	"	"
4) India-meri	1,313,000	"	"	"
5) Suur Ilma meri	3,300,000	"	"	"

I. **Põhja-jeä-meri**, on Maakerä põhja otsa ehk pooluse ümber, Euroopast, Aasiast ja Ameerikast põhja pool; tema kõige tähtsamad jaud on: 1) Walgemeri Euroopa rannas, 2) Obi-laid ehk kael Aσίας ja 3) Baffini-laht Ameerikas.

II. **Lõuna-jeä-meri**, lõuna pooluse ümber.

Need mõlemad jeä-mered on ütlemata külmad, ja alati täis püratu suuri ujujaid ehk ka seiswaid jeä-lasusid ja tükkisid.

III. **Atlanti-meri** on Euroopa, Afrika ja Ameerika wahel, ja on kõige sügavam meredest. Tema vähemad jaud on: A. Euroopa rannas, põhja pool: 1) Põhjameri — Skagerraki ja Kattegati käänakuga; (Tema on enamiste 10 kuni 50 jalga, aga Norramaa äärt mööda kuni 430 jalga sügaw.) sellest käib wälja: Balti- wõi Lääne-meri — meie ja Rootsimaa wahel, 1200 wersta pik, 300 lai ja ülle 50 sülda sügaw; temma arud on: a) Botni, b) Some- ja d) Riia-laht (mis 30 sülda sügaw,) Suure, Weikese ja Sõela-wäinaga, e) Daani-wäin ja Suur ning Weike Belt. — 2) Biskaaja-käär ehk laht, selle arud on: a) Kanaal Kalee-kitsusega; b) Bristoli-Kanaal, Siri-meri, Georgia- ja Põhja-Kanaaliga. 3) Lõuna pool: Euroopa, Afrika ja Aasia maade Wahemeril, selle jaud on: a) Gibraltaril kitsus; b) Liongi- ja Seenua-käär; d) Tirheeni- ehk Toskaana-meri, Bonifaatsio-kitsus ja Messina-rada; e) Iooni-meri Taranto-kääraga; g) Adriati-meri; h) Archipeelaguse ehk Saarestiku-meri; i) Marmora-meri, Dardanelli- ja Konstantinoopoli-rada; j) Must-meri, Kärtsi-kitsuse ja Aso-wi-merega; k) Skanderumi-nina ehk kark; l) Südra- ja Kaabesi-käär. 4) Afrika rannas on: Gineea-käär ehk laht. 5) Ameerika rannas on: a) Karaiibi-meri; b) Mehhiku laändo; d) Loorentsi laht; e) Hudsoni laändo.

IV. India-meri, Aafrika, Aasia ja Austraalia ning Lõuna Jää-mere wahel kohtas; tema wähemad jaud on: 1) Aafrika rannas Mosangbiki kanaal; 2) Aafrika ja Aasia kääras on: a) Araabiameri, Adshangi lahe ja Mandebi kitsusega, ning Punane meri, Suefi ja Akaba haruga; b) Ormusi kitsus ja Pärsia laht ehk kael. 3) Bengaali laht ehk suur käär, Balki kitsuse ja Malakka raaga. 4) Austraalia käär.

V. Suur ilma-meri, Aasia, Ameerika ja Austraalia ning Jää-mere wahel kohtas; tema wähemad jaud on: 1) Aasia rannas, a) Lõuna Hiina-meri, Siami lahe ja Sunda ning Seelebesi-merega; b) Põhja Hiina ehk Kollane meri; d) Jaapani (ütle Dshapani) meri; e) Dhotstameri; g) Beeringi ehk Kamtsatka-meri, Beeringi-kitsusega. 2) Ameerika rannas on: Kalifornia laht ehk kael, ja Panama käär. 3) Austraalia rannas on: a) Koralli-meri ja Karpentaaria laht Torresi kitsusega; b) Bassi kitsus Ue-Hollandi ja Tasmaania saare wahel; d) Kooki kitsus Uemeremaa wahel.

Merede põhi, on nõndasamuti kui kuiwa maa pindgi, mõnest kohast tasane, ehk ka mägeline ja orgline, ka liiwane, mudane ehk kaljuline; seepärast on tema mõnest kohast väga õhukene ja mõnest kohast jälle väga sügaw, tihti wersta 2 ehk 3, wõi ka 5, aga weel kõigest kõige sügawam koht on leitud lõuna pool Atlanti-meres, mis 43,380 jalga ehk 12 $\frac{1}{2}$ wersta sügaw. Seepärast ka kange tormide ael tõuswad niisuguste sügawa mere jaude peal laened kuni 10 süllda kõrgeks.

Kaks kombet on mere wee liikumiseft tähele panna: 1) Mere wesi oowab mitmest kohast, enamiste hommitu poolt õhtu poole, (see sünnib wist Maa ümberkeeramiseft ja soojast ning külmast;) niisugused mere oowused ehk jõed on mõned mittu tuhat wersta pikkad ja mittu sada wersta laiad; juhtub nende sees mõni kiwi rind olema, ehk ka kaks oowust kokku jooksmata, siis seal kohas wesi keerleb kui trehtris.

2) Mere wesi tõuseb ja waub iga pääwa ja öö sees kaks korda; ja seda on suurema mere randades, nimelt poolitaja ligidal alati näha, nõnda et ta seal mõnes kohas

ikka kuue tunni sees 40 kuni 50 jalga kõrgesse tõuseb, aga teise 6 tunni sees niisama palju jälle alla waub (see tuleb wast Kuu ja Päikesse tõmbamise wäest, kuidas nemad meie Maakera wastu seisawad.

Mere wesi on libe soolane ehk läilakas mõru; tema karm on enamiste sinikas-rohiline, onneti mõnes kohas on tema ka punakas, kollakas ehk ele rohiline, ja mõnes jälle wäga puhas ja selge kui kristalli klaas (nimelt Skaraiibi meres), nõnda et kaugele tema põhja wõib asju ära näha. — Tema sees on mitmejagused soola wäed, seepärast on terwisele kasulik tema sees suppelda. Inimesed ei wõi mere wet jua, aga elajatele joogiks annab ta suurt kasu ja sihidust.

Mõnes paigas meri waitse öö ael hiilgab, — see tuleb wast elektri wäest, ehk wosworist, wõi ka ühest weikesse loomade seltsist, kes suure hulgas wee peal elab.

Mere weest kuiwatakse ehk keedetakse soojal maal mitmes kohas soola, sest et teda seal 1 $\mathcal{R}$ wee sees 2 looti, aga meie meres nimetud jau sees $\frac{1}{2}$ looti on.

2) **Mage wesi** saab sestsamast weest, mis merest ja muist wee kohtadest ühtepuhku põrnui wõi udu wiisil üles õhu sisse aurab, ja sealt wihma, kaste, ehk ka lume näul maha sadab, — maa ja mägede sisse waub, seal esite pindsoonest, siis suuremaid wee sooni sünnitab, mis wälja woolades hallikadeks nimetakse, ja kelle läbi siis ojad ning ojadest jõed sünniwad.

Kui hallika sooned maa sees weewlist ehk mõnest muust mineraalst läbi jookswad, siis saab see läbi nende wesi mineraali wäe ja haisuga täidetud, ning siis ta teeb inimesele mitmes haiguses abi; aga kui wee sooned maa sees soolast läbi käiwad, siis saab nende wesi soolaseks, ja sest teetwad rahwas enesele soola. — Kui hallika sooned tulepurtskaja mägedest läbi käiwad, siis saab nende wesi see läbi palawaks. Kõige suurem seda seltsi hallikas on Islandi saare peal, keda suur Zeiser nimetakse, ja kes oma 124 kraati tulipalawat wet 16 jala laiusest haugust, mõni ford 10 jülla kõrguseni, üles purtskab.

Kui wesi ennast mõnda wäga madala lohu ehk nõgu kohta on kogunud, ja ei pease enam ära jooksuma, siis on senna järw sündinud.

Suuremad järwed on :

I. Euroopas :

1) Wenemaal :	a)	Wirtsjärw,	33 wersta pif,	12 lai.
"	b)	Peipsi,	100 w. pif,	50 lai.
"	d)	Ilmeni,	42 "	32 "
"	e)	Laadoga,	200 "	100 "
"	g)	Dneega,	260 "	60 "
Soomemaal :	h)	Saima,	200 "	tükkiline.
"	i)	Päijane,	200 "	mitme sop- piline.
"	j)	Nisfeni,	100 "	mitme arru- line.
"	k)	Kallawetta,	130 "	urmeline.
"	l)	Ülleborgi,	70 "	"

Soola järwed : Seltoona, Saki ja muud on Kaspia ja Musta mere ligidal.

2) Rootsimaal :	a)	Määlari,	80 wersta pif,	40 lai, urmeline.
"	b)	Weeneri,	130 wersta pif,	60 lai.
"	d)	Wetteri,	120 "	20 "
3) Sakfamaal :		Boodeni,	60 "	15 "
4) Sweitsimaal :	a)	Zenfi,	70 "	14 "
"	b)	Neienburgi	37 "	8 "

II. Aσίας :

1) Weneriikis :	a)	Kaspia,	1300 wersta pif,	400 lai, ja 70 jalga merest madalam.
"	b)	Araali,	400 wersta pif,	200 lai.
"	d)	Balkashi,	400 "	70 "
Siberimaal :	e)	Baikali,	560 "	kuni 70 "
2) Palästinas :		Surnujärw	70 "	20 "

III. Aafrikas.

1) Abessiinias :	Tsaana ehk Deebea,	105 w. pif,	70 lai.

- 2) Sudaanis : Tsaad, 250 wersta pik, 150 lai.
 3) Kestmaad : Wiktooria Njasse, 400 w. pik, 200 lai.
 Seal on ka weel palju teisi suuri järvesi.

IV. Ameerikas :

1) Kaanadamaal :	a) Ülemjärv,	70 w. pik,	200 l.
"	b) Witshigäni,	500 "	100 "
"	d) Suuroni,	400 "	200 "
"	e) Siri,	350 "	80 "
"	g) Dutaario,	350 "	70 "

Nende kahe wimaste wahel on suur Neiaägärä juga,
 164 jalga kõrge.

2) Hudsonimaal :	h) Winibegi,	400 w. pik,	80 l.
"	i) Sklaaweni,	500 "	100 "
"	j) Karujärv,	300 "	200 "
3) Wahes-Ameerikas :	k) Mikaraagua,	160 "	70 "
4) Põuna-Ameerikas :	l) Titikaka,	200 "	60 "
- 3 1/2 wersta merest kõrgemal.

Suuremad jõed.

I. Euroopas :

- 1) Petchhoola, 1000 wersta pik (jookseb Wenemaalt Teämeresse).
- 2) Dwiina ehk Suhoona, 1500 w. p. (jookseb Walgemeresse).
- 3) Wolhowa, 200 w. p. (Almeni-järwest Laadoga järwe).
- 4) Neewa, 56 w. p. (Laadoga järwest Soome-lahte).
- 5) Wiliika ehk Pihkwa, 260 w. p. (Peipsi järwe).
- 6) Naroowa, 68 w. p. (Peipsi järwest Soome-lahte).
- 7) Düüna ehk Wäina, 1000 w. p. (Waldai mägestikust Riia lahte).
- 8) Niimen, 800 w. p. (Wene ja Preisimaalt Läänemeresse).
- 9) Weissel, 900 w. p. (Galiitsia, Poola ja Preisimaalt).
- 10) Doder, 840 w. p. (Preisimaalt).
- 11) Elbe, 1085 w. p. (Böömi, Sakseni ja Preisimaalt Põhjameresse).
- 12) Weeser, 490 w. p. (Kest Saksimaalt).

- 13) Rein, 1050 w. p. (Shtu Saffa ja Hollandimaalt).
Tema teine aru on Maini jõgi, kes 200 w. pit.
- 14) Temse ehk Taamees, 330 w. p. (Inglismaalt).
- 15) Seene, 640 w. p. (Prantsufemaalt Kanaalisfe).
- 16) Poaare, 900 w. p. (" " Biskaaja käära).
- 17) Garonne, 600 w. p. (" " " ").
- 18) Dueero, 700 w. p. (Spaaniaft ja Portugaliaft Atlanti-
meresse).
- 19) Taaho, 840 w. p. (" " " ").
- 20) Guadiaana, 770 w. p. (" " " ").
- 21) Guadalkiivir, 450 w. p. (Spaniaft " ").
- 22) Ebro, 730 w. p. (Spaaniaft Wahemeresse).
- 23) Roone, 760 w. p. (Prantsufemaalt Wahemeresse).
- 24) Poo, 615 w. p. (Põhja Itaaliaft Udriatimeresse).
- 25) Doonau, 2700 w. p. ja suust 12 w. lai (Saffa,
Ungri ja Türgimaalt Musta-meresse). Tema suu-
remad arud on: Drau, Teis ja Brut.
- 26) Dujester, 770 w. p. (Galiitsia ja Põuna Wenemaalt
Mustameresse).
- 27) Dnjeper, 1700 w. p. (Shtu, Weikese ja Põuna
Wenemaalt).
- 28) Donn, 1500 w. p. (Suure ja Põuna Wenemaalt).
- 29) Ruuban, 500 w. p. (Põhja Kaukaasiaft Mustameresse).
- 30) Wolga, 3600 w. p., 2 w. lai, 7 jülda sügaw (Suure
ja Homniku Wenemaalt Kaspia järwe).
- 31) Uuraal, 1750 w. p. (Uuraali mägestikust Kaspia järwe).

II. Aafias :

- 1) Kur, 1000 w. p. (Põuna Kaukaasiaft Kaspia järwe).
- 2) Süfrat, 2450 w. p. } (Mesopotaamiaft Pärsia lahte).
- 3) Tiigris, 1400 w. p. }
- 4) Indus, 3400 w. p. (Tseft Indiaft Araabia meresse).
- 5) Ganges, 3000 w. p. (" Bengaali lahte).
- 6) Braamaputra, 2500 w. p. (Taga Indiaft ").
- 7) Irawadi, 1500 w. p. (" ").
- 8) Salüüen, 2000 w. p. (" ").
- 9) Kambodja, 3000 w. p. (Taga Indiaft Hiinameresse).

- 10) Jangtseeüang, 5000 w. p. (Hiinast Kollase meresse).
- 11) Hoangho, 4000 w. p. (Hiinast Kollase meresse).
- 12) Amuur, 4200 w. p. (Siberi ja Hiinamaa vahelt Dshaapani meresse).
- 13) Keena, 4200 w. p. (Siberist Peämeresse).
- 14) Jenisei, 5000 w. p. (" "); selle aru on Ungaara j.
- 15) Ob, 4000 w. p. (Eest Siberist Peämeresse). Tema suuremad arud on Irüsh, Issim ja Toobol.
- 16) ja 17) Siir ja Namu, 2000 w. p. (Turaanist Araali järve).
- 18) Tarimm, 2000 w. p. (Shtu Hiinamaa kõrbes).

III. Aafrikas :

- 1) Niilus, 4500 w. p. (Kest Aafrikast, Kuubiaast ja Egiptusest Bahemeresse).
- 2) ja 3) Senegal ja Gambia, 1000 w. p. (Senegambiaast Atlanti-meresse).
- 4) Niiger, Dshooliba ehk Kuaara, 3500 w. p. (Shtu Aafrikast Gineea-käära).
- 5) Saire Kong, 2000 w. p. (Taga-Gineeast Atlanti-meresse).
- 6) Draanje, 2000 w. p. (Põuna Aafrikast Atlantimeresse).
- 7) Sangbeesi, 3000 w. p. (Mosangbiike kanaanilisse).

IV. Ameerikas :

A. Põhja-Ameerikas :

- 1) Missisippi, 5300 w. p. (Suurest ühendub riigist Mehhiu landosse). Temal on enam kui 200 aru, kellest kõige suuremad on: Missuuri, Dheio ja Arkanfas.
- 2) Roorents, 3200 w. p. (Kaanada järvedest Roorentsi lahte).
- 3) Mäkkénsi, 3100 w. p. (Hudsonimaalt Peämeresse).
- 4) Nelson, 2000 w. p. (Läbi Winnibegi järve Hudsoni landosse).

- 5) Kolumbia, 2000 w. p. (Ühendud riigist Imameresse).
- 6) Koloraado, 1700 w. p. (Ühend=riigist Kalifornia lahte).
- 7) Rio del Norte, 2000 w. p. (Ühendud = riigist Meh= hiku landosse).

B. Lõuna=Ameerikas:

- 1) Magdaleena, 1500 w. p. (Kolumbiast Karaiibi=meresse).
  - 2) Drinokko, 2200 w. p. (" " Atlánti=meresse).
  - 3) Amatsfooni ehk Maranjoni, 5400 w. p., 20 w. lai, ja suust 84 w. lai, ning 100 sülda sügaw; on kõige suurem jõgi Maailmas, mitme saea aruga. (Jookseb Atlánti=meresse.)
  - 4) Tokkantinfi, 2000 w. p. (Atlánti meresse).
  - 5) Paranaa, 1500 w. p. (" ").
  - 6) Franzisko, 2400 w. p. (" ").
  - 7) Laplaata, 3300 w. p. (" ").
- Tema
suuremad arud on: Paraguai ja Uruguai.

V. Austraalias:

Morree, 2000 w. p. (Uuest Hollandist Austraalia käära).
Tema suuremad arud on: Darling ja Morumbitfi.

§ 6. Kuiv maa.

Kuiv maa on kõik kõrgemad kohad Maatera peal, mis mere weepinnast üle ulatawad. Teda on vähem kui kolmas osa Maatera pinnast, ja teeb $\frac{27}{109}$ ehk 2,430,000 □ penif. wälja, ning teda on suurdes ja pisikestes platfides ehk kindlas maades, pool-saaredes ja saaredes. Teda võib wiiels suureks jauks ehk Maa-lagamituks arvada, ning need jaud ehk suured maailma osad on:

1) Euroopa	170,000	□ penif. suur.
2) Aasia	900,000	" "
3) Aafrika	550,000	" "
4) Ameerika	670,000	" "
5) Austraalia	160,000	" "
		4*

Nende wiie suure kuiwa maa jagude peal on mõned kohad mägised, mõned tasased, mõned kohad liiva-nõmmi-kud ehk ka suure kõrbelised, mõned jälle soo ehk ka turbaraba ja wee-laukalised; mitmed kohad on ka lagedat ja tasast musta muld-maad (steppid), ja et neil wihmastja hallikatest puudus, ei kaswata nemad mitte metsa, waid üksnes palju rohku. — Kõigest Maast on rohkem pool kõrget ja vähem pool madalat maad.

Mäed on need kõrgemad kohad kuiwa maa-pinna peal; nemad on mitmet seltsi tuuma poolest; nõnda kui: kalju-kivi, pae- ehk lubja-kivi, gipsi-kivi, tahwli-kivi ja marmori-kivi mäed; ka leitakse nende sees kõik sugu kallid ehte-kirwa, pealegi weel kõiki seltsi metalli, nii kui: rauda, wäskke, tina, hõbedat, kulda, ning ka soola, kivi-süsä ja muud.

Tule-purtstawaiks mägedeks ehk Wulkaanideks nimetakse neid, kes oma otsadest aeoti suitsu, auru, kirwa, tuhka, tuld ehk ka sulatud kirwa (mineraalid) wälja-ajawad.

Kõige kõrgemaiks mägedeks arwatakse neid, mis peale 5000 jalga kõrged. Keskmised on need, mis 2000 kuni 5000 jalani kõrged, ja alas-mägedeks nimetakse, mis alam 2000 jala on (3500 jalga on üks werst).

Suuremad mägestikud on:

I. Euroopas:

a) Suus kõige suuremat:

1) Skandinaawia ehk Rjööleni mägestik, Norra ja Rootsimaal, 1700 wersta pikkuti ja 300 wersta laiuti; tema kõrgem kink (Skagestöls-Tind) on 7900 jalga ehk $2\frac{1}{4}$ wersta kõrge. Selle mägestiku lõuna otsa pool hakkab 5000 ja põhja pool jaus 3000 jala kõrguselt ülespoole igawene lumi (Mägede kõrgust mõõdetakse ilka mere wee-pinnast ülespoole).

2) Alpi mägestik, Helweetsia, Prantsuse, Itaalia ja Austriamaal, 1100 w. p., 150 kuni 225 w. laiuti; kessel palju 3 wersta kõrgusi ladwasi, aga neist see kõige kõrgem

on Mont Blanc 14,773 jalga ehk $4\frac{1}{4}$ w. kõrge; 10,000 jalast ülespoole on ta igawese lume al.

3) **Karpaati mägestik**, Ungrimaa põhja poolsel rajal, 1300 w. pik, 50 kuni 200 w. lai; kõrgem ladu Tatra on 8133 jalga ehk $2\frac{1}{3}$ w. 5500 jalast üles poole kasvab veel sammal, aga lae peal igawene lumi.

4) **Palkaani ehk Heemuse mägestik**, Türgimaal, 1000 w. pik ja mitme aruga; kõrgem künne Dibelus on 9000 jalga ehk $2\frac{1}{2}$ wersta kõrge.

5) **Appeniini mägestik**, käib pikkuti läbi Itaalia-maa, 1000 wersta pik, ja 30 kuni 200 lai; kõrgem künne Gran-Saaso on 9208 jalga ehk $2\frac{2}{3}$ wersta. 6000 jalast ülespoole, ei kasvata enam midagi; 8900 jalast saani seisab igawese lume al.

6) **Pireneei mägestik**, Spaania ja Prantsusemaa wahel, 400 wersta pik, 100 lai; kõrgem ladu Maladetta on 10,722 jalga ehk rohkem 3 wersta kõrge; 8000 jalast ülespoole seisab ta igawese lume al.

b) 28 wähemat on:

1) **Piivi mägestik**, kesse hommiku pool Piivimaal, Wõnnu ja Wõru maakonnas, 200 wersta pik, 60 lai; kõrgem künne Rõuge Muna-mägi on 1000 jalga ehk peakset $\frac{1}{3}$ wersta kõrge.

2) **Soome-seljandikud**, käiwad pikkuti üle Soome ja Lappomaa 1000 wersta pikkalt, neis on palju kalju rinkaib.

3) **Waldai ehk Wolhonski seljandikud**, Nowgorodi, Tweeki ja Pihkwa kub. wahel kohtas; kõrgem rüngas 1060 jalga ehk $\frac{1}{3}$ wersta kõrge.

4) **Tauri mägestik**, lõuna pool Krimmi-saares; kõrgem künne Tšadir Tah, on 4740 jalga ($1\frac{1}{3}$ wersta) kõrge; tema otsas kasvab waewalt veel okas-puid.

5) **Schwartswald** 4600 jalga, **Saksa Suura** 3000 jalga, **Tüüringi** 3060 jalga ja **Hartsi mägestik** 3540 jalga kõrge, Saksimaal.

6) Böömi, Ertsi, Riiseni ja Määrna seljandikud, ümber Böömimaa; kõrgem ladu Riisenkoppe 4955 jalga.

7) Kreeka ja Kandia seljandikud; kõrgemad kün-
gud 4500—7300 jalga.

8) Sitsiilia 6300, Sardiinia 5900, ja Korsika
saare seljandik 8500 jalga.

9) Suura rindmäed, Helweetsia ja Prantsuse maa
wahel, 300 w. pik; kõrgem ladu Doole on 5200 jalga.

10) Sewennid 6260, ja Wogeefid 4360 jalga,
hommiku pool Prantsuse maal.

11) Kantaabria ehk Astuuria, Sierra Guada-
raama, Sierra Moreena, Sbeeria ja Sierra Ne-
waada rinnad, Spaaniamaal, 7000 jalga kõrged; kõige
kõrgem ladu Mulaasseen 11,081 jalga ehk $3\frac{1}{6}$ wersta
kõrge; 9800 jalast ülespoole on igawese lume al.

12) Waalefi (ütte Uaälfi), Piiki ja Grämpjääni
rinnad, Inglis ja Shotti-maal; kõrgemad kün-
gud 3400, 3000 ja 4100 jalga kõrged.

Tulepurtskajaid mägesid ehk Wulkaanisid on Eüroopas
peale 30; neid on leida: Islandi saare peal, lõuna Ita-
lias Neapolimaal, Sitsiilia ja Lipaari saardel, ka Kreeka-
maa saarede peal. Nendest kõige tähtsamad on: Wesuuf
Itaaliamaal, 3510 jalga kõrge, Etna Sitsiilia saare peal,
11,000 jalga; 9200 jala kõrguselt hakkab tal igawene
lumi. — Hekla ja Krabla Islandi saare peal on 5030
jalga kõrged.

II. Aasias:

1) Uraali mägestik, Eüroopa ja Aasia wahel Wene-
riigis, 2000 w. pik, ja 100 w. lai; kõrgem ladu Denes-
kin-Kaames on 6500 jalga ehk ligi 2 wersta kõrge.

2) Kaukaasia, kõrge järsk mägestik, Musta ja Kas-
pia mere wahel Wene riigis, 1000 w. pik, 100 kuni 280
lai; kõrgemad ladwad on Elbrus 16,854 jalga ehk $4\frac{2}{3}$ w.
ja Kaspet 14,400 jalga ehk peale 4 w. kõrge; 5500 jalani

lastavad veel offas = puid; 9000 jalast üles poole on naad igawese lume al.

3) **Armeenia ja Kurdistaani ehk Zagrossse mägestikud**, Armeenia ja õhtulõuna pool Pärsiamaal, 2000 w. pik, kõrgem ladw Ararat 16,200 jalga ehk $4\frac{2}{3}$ w. kõrge; 10,000 jalast saani igawese lume al.

4) **Alborfi mägestik**, põhjapool Pärsiamaal, 2000 w. pik, kõrgem ladw Demawend 18,500 jalga ehk $5\frac{1}{3}$ w.; 10,000 jalast saani igawese lume al.

5) **Turkistaani mägestik**, Turkistaani ja õhtu Hiinamaal, 3000 w. pik, 1500 lai; tema suuremad arud on: Indu-Scho, Kien-Lien, ja Tien-Shan; nende kõrgemad ladwad on 20,000 jalga; aga Karakorum 26,500 jalga ehk $7\frac{1}{2}$ w. kõrge.

6) **Altai, Tauri ja Stanawoi ahelikud**, lõuna ja hommiku pool Siberiamaal, 6000 w. pik; kõrgemad ladwad 11,000 jalga; 6000 kuni 5000 jalast ülespoole on igawese lume al.

7) **Himaalaja, India ja Hiinamaa wahel**, 2500 w. pik, 350 lai; selle kõrgem ladw (kõiges Maailmas) Maunt-Ewereft on 27,212 jalga ehk ligi 8 wersta kõrge; 11,000 kuni 15,000 jalast üles poole seisab igawese lume al.

8) **Hiina kõrgustik**, kesk hommiku pool Hiinamaal, 3000 w. pik, 2000 lai; kõrgemad kohad 5000 jalga.

9) **Mandshuuria mägestik**, põhja hommiku pool Hiinamaal, tema kõrgemad kohad tõusewad kuni 10,000 jala kõrguseni.

Wähemat mägestikud on :

1) **Kamtshatka maaselg**, 2000 w. pik, sellel on väga palju tulepurtskajaid latwu, kellest üks 14,790 jalga (4 wersta) kõrge on.

2) **Tauruse ahelikud**, Weike Aafias, 1000 w. pik; kõrgem ladw Argeeus 12,300 jalga.

3) **Piibanonni mägestik**, Wähemere otsa ääres, 500 w. pik, 50 lai; kõrgem ladw (Härmoni mägi) on 9500 jalga ehk $2\frac{2}{3}$ wersta; seal lae peal on jäädaw lumi.

4) Siinai mägestik, punase mere arude wahel kõrbes; kõrgemad ringud Siinai ja Hoorep on 7000 kuni 8000 jalga kõrged.

Zulepurtskajaid mägesid on Aafias peale 100 tüüki; neid on leida: Aleuti, Kamtshatka, Kuriili, Oshapani, Wilipiini, Sunda ja Kohu saarde peal, ning ka weel muial. Kõige tähtsamad on: Ararat, Argeeus, Demawend ja Kliutshewskaja Sopka Kamtshatkamaal.

III. Aafrikas:

1) Atlasi ehk Berbeeria mägestik, Wahemere rannas, 2000 w. pik; kõrgem ladw 11,000 jalga.

2) Abesinia mägestik, Abesinia maal, kõrgem ladw 15,000 jalga.

3) Kuu mägestik, India-mere rannas, 3000 w. p.; kõrgemad ringud: Kiilemandshaaro 18,827 jalga ja Keenia 20,000 jalga kõrge.

4) Sudaani kõrgustik, kesk Aafrikas, 2000 w. p., 1000 lai.

5) Kong mägestik, Ces-Gineeamaal, ligi 3000 w. p.

6) Taha Gineea mägestik, Atlantia mere rannas, 3500 w. pik.

7) Kap ja Kafri mägestik, lõuna otsas, 2000 w. pik; kõrgem ladw 9000 j.

8) Madagaskari mägestik, 1500 w. pik; kõrgemad kohad 11,000 jalga.

Zulepurtskajaid mägesid on Asfoori-, Kanaari-, Kohilise nina-, Burbooni- ja Taiiri saarte peal. Nende seas see kõige tähtsam on Piik-de-Teide, Kanaari saaristikus, 11,340 jalga kõrge.

IV. Ameerikas:

A. Lõuna Ameerikas:

1) Kordiljeera ehk Andeni mägestik, õhtu pool rannas, ligi 7000 w. pik, 700 lai; kõrgemad ladwad on: Piik-de-Soraata 23,467 jalga, ja Kijimani 22,845 jalga,

ning Tshimborasso 20,100 jalga; 15,000 jala kõrgusel hakkab igavene lumi.

2) **Brasilia kõrgustik**, 3500 w. pik, 3000 lai; kõrgemad kohad 7000 kuni 8000 jalga.

3) **Guajaana kõrge-maa**, Amatsooni ja Orinokko jõe vahel, 1700 w. pik, 800 lai; kõrgemad kohad 8000 kuni 10,000 jalani kõrged.

B. Kesk-Ameerikas:

4) **Kordiljeera mägestik**, peale 2000 w. pik, 300 lai; kõrgem ladw 12,250 jalga.

D. Põhja-Ameerikas:

5) **Kordiljeera mägestik**, Mehhiku-maal, 3000 w. pik; kõrgem ladw Popocatepetl 17,783 jalga.

6) **Oregon ehk Kalju mägestik**, Ühendud riikis ja Inglis-Ameerikas õhtu pool, 3000 w. pik; kõrgem ladw Browne 15,000 jalga.

7) **Kalifornia ja Mere mägestik**, õhtu pool rannas, 5000 w. pik; kõrgemad ladwad on Hood 18,000 j. ja Seliamägi 16,760 jalga kõrge.

8) **Üligääni mägestik**, Ühendud riikis hommiku pool, 2500 w. pik, 200—300 lai ja kuni 6000 jalga kõrge.

Eulepurtskajaid mägesid on Ameerikas ligi 100 tükki, neid on leida: Tshiili, Peruu, Ekuatoori, Kesk-Ameerika ja Mehhiku riikides, ka Mere mägestikus ning Alenuti ja Antilli saarte peal. Kõige tähtsamad on: Popocatepetl ja Selia mägi.

V. Austraalias:

1) **Austraalia mägestik**, Uue Hollandis hommiku pool rannas, 3000 w. pik; kõrgem ladw 7500 j. kõrge.

2) **Saarede mägestikud**: Uue Gineas, Uue-mere-maal ja Sandwichi (ütle Sänduitshi) saarestikus; kõrgemad ladwad ulatavad 13,000 jalani.

Eulepurtskajaid kinka on Austraalias peale 200 tükki; neid on Sandwichi, Markesassi, Seltsi- ja Sõbruse saarestikudes, ka Uue Gineea ja Uue meremaal.

§ 7. **Kliima.**

Kliima on iga maa-jau isesugune ilm. Ta on mõnel maal soem, teisel külmem; mõnel vaiksem, teisel tuulesem; mõnel kuivem, teisel niiskem. — Meie Maakerä on otsekui kahest määratu suurest mäest kokku pandud; poolitaja kohal on nende alused vastatiku kous, ja pooluste otsades on nende harjad ehk tippud; seepärast on poolitaja ligidal kliima kõige soojam, nõnda et seal on jäädam sui; aga mida enam pooluste poole, seda külmemaks ta lähab, nii et pooluste kohal igavene talve seisab. Muudugi teada, et lõuna pooluse kohal palju külmem on, kui põhja pooluses, sest siin elavad inimesed kuni 70 laiuse kraadini viiete kauniste; aga lõuna pooluses on 60° saani igavene lumi ja jää. — See tuleb ka osast mere oovustest. Igavese talve piir on poolitaja kohal 14 ehk 15,000 jalga kõrgemas kui mere wee-pind; aga juba 20 põhja poolse laiuse kraadi al 13,000 jalga, — 30 kraadi al 11,000 jalga, 40 kraadi al 9000 jalga, 50 kraadi al 6000 jalga, 60 kraadi al 3000 jalga, 70 kraadi al 1000 jalga, 80 kraadi al 100 jalga, 90 kraadi al ehk pooluse woi telje otsa juures mere wee-pinnaga ühe tafa. — Nõnda on sest siis ka awalik, et mida kõrgem keegi maa merest on, seda külmem, aga mida madalam, seda soojam ka tema kliima; ja kus suur meri wähe maa jau ümber piirab, seal saab see läbi külmem kliima soojamaks ja palaw kliima jahedamaks tehtud; seepärast on suurde kuiva maa jagude keskel kliima ikka kuivem ja palawam ehk ka külmem, kui merede ligidal. — Ka need maad, kus palju soosid, rabasid, järwesid ja jõgesid, on niiskemad ja külmemad kui teised maad, kus neid wähem on, sest rabad ja sood ajawad alati niisket ja külma auru wälja, täidawad seega õhku, ning teewad teda külmemaks; seepärast on mõned maad (nii kui Saksa ja Inglismaa) see läbi aega mööda palju soojamaks läinud, et seal sood ja rabad, ning ka mõned järwedgi on kuivaks lastud ja põlluks aritud. (Sest külm sünnib nimelt wee auruks mine misest.) Kröönimaa on jälle külmemaks läinud see läbi, et

mere oorus põhja poolist jeäd ja küüma tema randa on ajanud. Üleülbse on Eüroopa palju soojam, kui teised maad, kes temaga seesama laiuse kraatide al, sest et Aafrika Sahara kõrbes õhk palawaks saab, kõrgele tõuseb, siis sia poole woolab ja nõnda meie kliimat soojamaks teeb.

Taimed ehk kasvud.

Taimeks ehk kasvuks nimetakse kõik seda, mis ial maa seest üles kasvab, olgu puud, wili, rohud ehk ka sammal. Tänini on neid leitud jo 50,000 isefeltsi. — Kõik kasvude seltsid ei kaswa mitte igas zoonis ehk laiuse kraadi al, waid enamiste iga selts sigineb omas isesuguses kliimas ja isesuguse maa peal. Mõni selts tahab soojemat, mõni külmemat, mõni kuivemat ja mõni niiskemat maad ehk kliima.

Soojal maadel, kõrge mägede alumises kohtades kasvawad kõik peenemad troopi wiljad, aga:

Eüroopa troopi wiljad 4000 ehk ka 10,000 jalani.

" wili . . . 7000 " " 12,000 "

Puud . . . . . 9000 " " 13,000 "

Sammal . . . . . 11,000 " " 15,000 "

Sealt üles kõrgemale on jäädaw lumi ja jeä. Nõndasamuti ka Maafera peal, poolitaja ligidal palawa zooni maades, kasvawad kõik peenemad troopi wiljad; 40 ehk ka 51 põhja poolse laiuse kraadini kasvawad wiinapuud ja Eüroopa troopi wili; 50 ehk 69 kraadini Eüroopa wili; 56 ehk 71 kraadini puud; 61 ehk 74 kraadini sammal, — sealt weel põhja pooluse poole, on maa alati külmetanud ehk ka igawese lume al.

Elawad loomad.

Elawad loomad on kõik, mis ial kuival maal, wee sees, ehk ka õhus elawad ja liiguwad, — neid arwatakse ligi 20,000 isefeltsi olemad. Öppetud meeste aru järele olla imetajaid elajaid 570 seltsi, lindusid 2580 seltsi, kahepaiksid (Amfiibid), kes wees ja kuival maal wõiwad elada, 370 seltsi, kalu 840 seltsi, mitme jalaga elukaid (insektid) 10,750 seltsi ja ussa 4050 seltsi. — Aga kõik need ni-

metud elajate sugud sigivad ka enamiste iga selts isesuguses kliimas, nõnda et palawa zooni elaja sugud ei kannata külmä zooni kliima, ega külmä zooni elaja sugud palawa zooni kliima; aga ommetegi kodu elajad kannatawad seesugust wahetust palju rohkem, kui metsa loomad.

S n i m e s e d.

Neid arwatakse kõige Maailma peal rohkest 1300 miljoni olewad — ja ehk nemad küll ühest inimese paarist laiale lagunend ja see läbi sugulased, on nemad ommetigi nõnda loodud, et naad kõige see Maa peal igas kliimas wõiwad harineda elama ja oma ülespidamist saada. Aga pikka aega sees ommetegi muudab inimese sugu ihu kui ka loomu poolest igas kliimas isesuguseks, nõnda et neid nüüd wõib wiieks pää seltsiks arwada, ja need on:

1) **Kaukaasia** ehk walge selts (ligi 500 milj.); enamiste ilusa kaswuga, walge ihuga. Enamiste kõik Euroopa, lõuna ja lõuna õhtu Aasia, põhja Aafrika ja suurem jagu Ameerika rahwast.

2) **Mongoolia** ehk kollakas tõmmo selts (530 milj.); enamiste weikese kaswuga, kondilise ihuga, kõrged ja edasi poole põse luud, silmad haugus ja pisukesed; juuksed arwad, karmid ja mustad; habe weike. Elawad hommiku ja keski ning põhja Aasias, ka Kröönimaal.

3) **Etioopia** (Moora) ehk Neegri woi must selts (200 milj.). Tugewa kaswuga, tõmp nina, paksud punased morkad, walged hambad ja silma munad, ning mustad wiljuuksed. — Keski ja lõuna Aafrika rahwas ja Ameerika Neegrid ning õhtu Austraalia saarlased.

4) **Malaisia** ehk mustjas pruun selts (25 milj.); on ilusa pikka kaswuga; nina lai, suu suur, juuksed mustad, pikkad ja pehmed; elawad enamiste Malakka pool saares ja hommiku pool Austraalia saaredes.

5) **Ameerika** ehk punakas pruun selts (15 milj.); nõdra ihuga; silmad wäga haugus, juuksed karmid ja pikkad, habet ei olegi. Ameerika wana päris-rahwas.

Mõnel maal on rahwa seltsid paljugi enmast ärasegamud, nõnda kui Ameerikas ja ka veel muial.

Kõige pisema kaskuga on Eskimood ja Samojeetid, aga kõige suurema kordiga peetakse Pattagoonia rahwast. Kõige ilusama laadiga üteldakse Pärsia ja Tšherkessi rahwas olevad, aga kõige ilutuma wärkiga on Paapuad ja Hottentotti metsinimesed. Kõige priskema näoga tunnistakse Indu rahwast, ja kõige inetuma paledega Usbeekid Turaanimaal. — Kõige rohkem õppetud on Euroopa, Põhja-Ameerika ja Hiina rahwas, aga kõige wähem haritud Paapuad Ues-Hollandis. Kõige fagedam rahwas on Belgia, Sakseni, Päril Inglis ja Hiinamaal, aga kõige arwem põhja külma maades.

Kõige Maailma rahwa sugudel arwatakse ligi 1000 isefugu keele murret olevad, aga nende wähemaid murrakaid ehk liikmeid olla ligi 5000 (?).

§ 8. **Uju poolest on 3 suurt jagu :**

I. Kolmainu Jumala olemise auustajad ehk Kristuse woi ristiusulised. Neid on peale 350 miljonit; aga nemad on kolmeks pääseltsiks lahkunud, need on :

- 1) Ewangeliumi usulised (neid on 80 milj.), ja need on: a) Lutheruse, b) Kalwini, d) Anglikani, e) Presbiterjani ja g) Ühendud kiriku usulised. Peale nende suurema jagude on veel mitmed wähemad seltsid, nii kui Hernhuutrid, Baptistid, Methodistid, Westleianid ehk Menonitid, Irwingid, Kwääkerid, Zumperid, Mormonid ja muud.
- 2) Rooma Katoliku ehk Paawsti usulised (neid on 170 milj.).
- 3) Kreeka Katolikud (oma wäheima seltsidega 76 milj.).

II. Ühe Jumala, see on: üksnes Issa olemise auustajad. Need on :

- 1) Wana seaduse Inuda usulised (neid loetakse 7 milj.).

2) Muhamedi usulised (neid on ligi 150 milj.).

III. **Mitme (eba) jumala auustajad.** Neid arwatakse ligi 800 milj., aga neil on kolm pää jagu:

1) Braama, 2) Buddha ja 3) Weetisfe usulised, ning ka weel otsata palju wähemaid feltsa (Braama usk on Kaukaasia, Buddha usk Mongoolia ja Weetisfe usk Moora feltsil).

Riigid.

Riigid on suuremad ehk ka wähemad rahwa kogud, kes ühe walitsuse ja ilmaliku seaduse al elawad; aga naad käiwad oma suurus ja nime järele nõnda: 1) Keiserriigid, 2) kuningriigid, 3) suurwürsti ehk kuurwürsti=riigid, 4) suurehertsogi=riigid, 5) hertsogi=riigid, 6) würstiriigid, 7) krahwimaakonnad; ise liiki on wabad ehk rahwa=riigid (republiigid).

Teine jagu.

§ 9. **Eüroopa.**

Ulatab 36 põhja poolse laiusse kraadist 71 kraadini, ja 8 pikkuse kraadist 80 kraadini. Tema toidab 280 milj. inimest; neist on:

1) **Slaawi sugu känd ehk juur** (70 milj.); selle wõsud on: Wenelased, Poolakad, Böömid, Määrnid, muist Ungrilasi, Serbilased, Wendid, Kroaatid, Slawoonid, Bosniakid ja Bulgaarid.

2) **Germaani sugu känd** (90 milj.); wõsud on: Sakslased, Schweitslased, Hollandrid, Daanlased, Norralased, Rootslased ja Ingliseid.

3) **Romaani sugu känd** (80 milj.); wõsud on: Kreeklased, Itaallased, Spaanlased, Portugiislased, Prantslased, Wallahhid ja Albaneesid.

4) **Kelti sugu känd** (10 milj.); wõsud on: Iirimid, Waalenid, Shottid.

5) **Bassti sugu känd** (1 milj.), elawad põhja Spaaania ja lõuna Prantsuse maal.

6) Leedo sugu känd (3 milj.), Littawid ehk Leedo rahwas ja Lätlasted.

7) Soome sugu känd (20 milj.); wõsud on: Soomlasted (Soome, Ingeri ja põhja Kootsimaal), Eestlasted meie maal, Laplasted Lappomaal, Kareelid Nowgorodi kub. ja mujal põhja Wenemaal, Wolga-Soomlasted (mittu liiki) hommiku Wenemaal ja Madjaarid Ungrimaal.

8) Türgi ehk Tartari sugu känd (3 milj.); wõsud on: Tüklased, Kirgiisid, Baskiirid, Koogaiid, Kuumikid ja muud.

9) Mongooli sugu känd; wõsud on: Samojeedid ja Kalmukad.

Peale nende nimetud rahwa kändude on veel Eüroopas $3\frac{1}{2}$ milj. Suute ja $\frac{1}{4}$ milj. Mustlasi üle kõige maa laiali.

Keelesid on 53, ise weel need pisemad murrakad. Eüroopa rahwas käiwad tarkuse poolest kõigest muust maailma rahwast üle, ning see läbi selle pisema maailma-osaloli ulatab kõige maailma üle. — Teaduste poolest on Prantsuse, Inglis, Hollandi ja Saksamaa teistest ees, aga maalimises ja laulmises Itaalia rahwas. Kristiust walitseb kõige Eüroopa üle: põhja pool Ewangeliumi usk (60 milj.), hommiku pool Kreeka Katoliku usk oma vähema feltsidega (ligi 75 milj.), lõuna pool Rooma Katoliku usk (130 milj.), kesk-hommiku pool (Türgi ja Wenemaal) Muhamedi usk (6 milj.), Suudi usku on $3\frac{1}{2}$ milj. ja paganaid $\frac{1}{2}$ milj.!

Praegu on Eüroopas 68 iseäraliku walitsust ehk riiki, ja need on: 1) neli keiserriiki: Wene, Prantsus, Austria ja Türgi; 2) 13 kuningriiki: Inglis, Preisi, Itaalia, Hispaania, Portugalia, Kootsi, Daani, Hollandi, Belgia, Baieri, Würtembergi, Sakseni ja Kreeka-riik; — 7 suure hertsogi-riiki, 5 hertsogi-riiki, 8 würsti-riiki, 1 kiriku-riik, 30 rahwa-riiki. Nende seast on 6 suure-riigi õiguses, kes teiste üle otskui wolinikud, need on: Wene, Inglise, Prantsuse, Austria, Preisi ja Itaalia-riik. Nende seast kõige suurem on Wenelane, ja kõige tugewam maasõawäele oli seie jaani Prantsus, aga kõige wägewam mere peal on Inglise.

Ennemuiste on Eüroopa küll kõige waesem maa olnud: paljalt metspuud, mõned põesa puud ja juure-wiljad sigisid siin iseenesest; kõik muud wiljasugud on muialt toodud, nii kui: Ruffid on pärit lõuna Siberist, nisud Tüübetimaalt, odrad Himaalaja mägestikust, kaer põhja Aafrikast, kartohwolid ja tubakas Ameerikast, erned ja sibulad Egiptusest, kanepid India ja Pärsiamaalt, tatrak Tartarimaalt; kaapsad on ommetegi lõuna Itaalias sündinud; aga ka kirsiid, kuldõunad (appelsiinid), sidronid, wiigid, melonid ja wiina puud on Aasiast toodud. — Kodu ja mets elajaid oli Eüroopal omast käest küllalt.

§ 10. Maad ja riigid.

Hommiku Eüroopa.

I. Wene Keiserrüik (44 kuni 77 laiusse ja 36 kuni 83 pikkuse kraadini). Teda on 61 kubermangu ja 2 suurt maakonda, mis üleeüldse 96,750 □ penik. (rohkestes pool Eüroopat) suur, kus inimesi 75 milj. (Läbisegi tuleb 745 inimese 1 □ penik. peale).

A. Balti ehk Läänemere 3 kubermangu:

1) Eestimaa ehk Tallinna kubermang ($58\frac{1}{3}$ kuni $59\frac{2}{3}$ laiusse ja $39\frac{2}{3}$ kuni 46 pikkuse kraadini). Suurus 351 □ penik., inim. 330,000; läbisegi tuleb ligi 900 inim. 1 ruut penik. peale.

Merelähed ja wäinad: 1) Matsalo laht 14 wersta pik, 6 lai, on Lihula ligidal. 2) Haapsalo laht ja sadam. 3) Baldiski laht ja sadam. 4) Lahepää laht. 5) Tallinna laht ja sadam. 6) Kolga laht. 7) Pappi laht. 8) Munka laht. 9) Kunda sadam. 10) Kaupsaare sadam. 11) Narwa jõe suu. 12) Suur wäin, Lääne ja Muhumaa wahel, mis 10 wersta lai. 13) Sõela kurgu wäin, Hio ja Saaremaa wahel, mis 4 wersta lai. 14) Silma wäin, on Läänemaa ja Noarootsi saare wahel.

Järwi on 228 tütti, neist kõige suuremad on: 1) Ülemiste järw 5 wersta pik, 3 lai; 2) Tamre, 3) Hindaste, 4) Wannike ja 5) Tanna järw Ristikihelkonnas. Eestimaa külge puutub ka suure Peipsi järwe ots.

Jõekesti 50, nendest kõige suuremad on:

- 1) Kasari jõgi (90 wersta pik), palju arudega, jookseb Matsalo lahte.
- 2) Keila jõgi (80 w. pik), kessel 15—20 jala kõrgune juga; lähab Soome lahte.
- 3) Brigita jõgi (60 w. pik), jookseb Tallinna linna al Soome lahte.
- 4) Sagala jõgi (80 w. pik), temal on 20 jala kõrgune juga.
- 5) Walge ehk Loksa jõgi, lähab Pappi lahte.
- 6) Loop jõgi (65 w. pik), lähab Munka lahte.
- 7) Narwa jõgi (68 w. pik), Eesti ja Ingerimaa wahelt, Peipsist Soome lahte. Kolm wersta peal pool Narwa linna kullub ta 18 jala kõrguse kalju pealt suure kohisemisega alla.

Kest maad on kõige kõrgem, 200 kuni 400 jalga, selle kõrgem koht Emo mägi on 550 jalga ja Ebawere mägi 484 jalga kõrgem merest; muidu on kõik suurem jagu maad tasane, lubja paene ja õhukese mullaga. — Digi pool jagu maad on sooode ja rabade al, aga need oma külma auruga teewad tema kliimat heitlikuks, nõnda, et talwel küpse külm ja suil kange palaw on.

Taimesid ehk kasusi olla 782 iseseltsi.

Läbisegi arwatakse Tallinna maa põld 5 seemend andwad.

Wiru ja Järvemaa on seal kõige wiljakamad maad.

Rahwa hulgast on Eestlasi ligi 300,000; Sakslasi 16,000; Wenelasi 12,000; Rootslasi 5000; Soomlasi 100 ja muud wäga wäha.

Keelesti on siin niisama palju kui rahwa sugusi, aga Saksa keel on linnades ülem walitsuse keel, maal eestikeel.

Usu poolest on 314,000 Luteruse usku; 13,000 Kreeka usku, linnades 1100 Rooma Katoliku usku ja wäga wäha Kalwiini usku; — 560 Juudi usku ja 40 ehk 50 Muhamedi usku.

Tema neli maakonda on: a) Harju maakond, kes on Talinna lin 28,000 inim., kus ka Gestimaa kuberneer elab, ka on seal Baldiski linnake 400 inimesega.

b) Wiru maakond, Mutaguse maaga, kus Rakvere lin 1600 inim. ja Jõhwi alew.

d) Järwa maakond, kus Paide lin 1300 inim.

e) Lääne maakond, kus Haapsalo lin 2000 inim. ja Lihula alew 500 inim.

Nendefinaste maakondade külge loetakse ka 70 mere saart, kes ühte kokku 22 ruut penik. teeb, ja kelle seast kõige suuremad on:

- 1) **Hio saar**, kus 4 kihelkonda, 14 mõisat ja 15,000 inim.
- 2) **Wormsi ehk Hiorootsi saar**, 15 wersta pik, 6 lai; kus 1 kihelkond, 2 mõisat, 12 küla ja 2000 inim.
- 3) **Noarootsi saar**, kus 1 kihelkond, 5 mõisat ja 10 küla.
- 4) **Dõmus saar**, 70 inim. 5) **Suur ja Weike Pakri saar**. 6) **Mai saar**, 150 inim. 7) **Ugna saar**. 8) **Prangli saar**. 9) **Ramu saar**, 100 inim. 10) **Kõrge saar**.

11 **Maa ehk Haakenrihti kohut**; 48 kihelkonda, kellest on Läänemaal 16, Harjumaal 12, Järwamaal 8, Wiru- maal 10, Shtu-Harjumaal 5. (Üleüldse on 48 pea ja 10 abi Lutheruse kirikut.) 554 mõisat, neist on 488 päris, 33 kroonu ja 25 kiriku mõisat, kellel ühtekokku on 6920 adramaad, ning kus 16,827 talu ja 11,280 poppi ehk wabadniku kohta. 1865 aastal oli kihelkonna ja walla koolist 326, neist oli Wirumaal 136, Järwemaal 77, Läänemaal 76, Harjumaal 47. — 1860 aastal oli wabrikuid 13 tükki, kellel 2346 töölisi, kes 2,100,000 rubla eest kaupra walmistafid; nende seast olid Narwa puuwilla ja Hio Kärtla kalewi wabrik kõige suuremad.

2) **Liivimaa ehk Riia kubermang** (56 1/2 — 59 laiuise ja 39 1/3 — 45 1/3 pikkuse kraatini). Suurus 850

ruut penif., inim. 970,000 (läbifegi tuleb 1140 ühe ruut penif. peale.

Mere lahed, neid on kaks: 1) suur Riia laht, mis 30 sülba sügaw ja 2) Pärnu laht, mis suurest Riia lahest wälja käib: „Suur wäin“, Muhu ja Läänemaa wahel, mis 10 wersta lai ja 10—12 sülba sügaw. „Weike wäin“, Muhu ja Saaremaa wahel on 3 wersta lai ja enamiste madal.

Färwi on peale 1000 tükki; nende seast kõige suuremad on:

- 1) Peipsi järw (kellest ülemal jo räägitud) on 91 jalga kõrgem merest. (Pihkwa järw on lõuna poolne suure Peipsi ots, 42 w. pik ja 2—18 lai.)
- 2) Wirts järw, 33 w. pik, peale 12 lai ja 3 sülba sügaw, on 115 jalga merest kõrgem.
- 3) Saad ehk Üksi järw, 6 w. pik, 2 lai ja 17 sülba sügaw.
- 4) Willandi järw, 3 w. pik, $\frac{1}{2}$ lai ja 140 jalga merest kõrgem.
- 5) Püha järw, Ottepääl, 3 w. pik, 2 lai.
- 6) Wagula ehk Tamla järw Wõru linna juures.

Rättimaal :

- 7) Purneki ehk Usti järw, 11 w. pik, 5 lai.
- 8) Marienburgi järw, 5 w. pik, 4 lai, ja 628 jalga merest kõrgem.
- 9) Tint ehk Riis järw, Riia ligidal, 7 w. pik, 4 lai.
- 10) Lubaani järw, Witepski kub. piiri peal, 14 w. pik, 9 lai.

Suuremad jõed. — a) Gesti jaus:

1) Oma jõgi, 170 w. pik, alustab Ottepäält Püha järwest, jookseb piuta Wirts järwest, nõnda samuti ka Tartu linnast läbi kuni suurde Peipsi järwe; tema on kõige kuulsam Gesti jõgede seast; ta seljas sõidetakse weikese auru-laewade ja suurde lodjadega kuni Telliste jaamast saadik. Lõuna poolt jookswad tema sisse: a) Elwa ehk Tõra-

were woi Ulila jõgi, 40 wersta pik; b) Keola jõgi; d) Ahja jõgi, alustab Põlwa kihelkonnast, jookseb 60 wersta, kuni al pool Rastre mõisat suure Ema jõe sülle ennast heidab; paarkümmend wersta teda mööda weetakse suurde lodjadega puid. — Põhja poolt jookswad Ema jõkke: a) Põltsamaa ja b) Puurmanni ehk Pede jõgi, on mõlemad ligi 100 w. pikkad, ja hakkawad Weikese Maarja ning Simmona kihelkonnast, kuni 3 wersta üheskous Ema sülle jõudwad; d) Laiwa jõgi, 40 w. pik, ja e) Wasula jõgi 50 w. pik.

2) Pärno jõgi, 120 w. pik, hakkab Peetri kihelkonnast, lähab Pärno linna al lahte; tema sisse jookswad ka palju wähemaid jõgesid, 1) lõuna poolt: a) Nawastu jõgi, 60 w. pik; b) Willandi, ja d) Rõppu jõgi, jookswad ühte, kuni 20 w. al pool Halliste jõega ühte heidawad ja Nawastu jõkke jookswad, siis sellega ühes Pärno jõkke lähawad, e) Keiu jõgi. — Põhja poolt tulewad tema sisse: a) Kärü jõgi, b) Kärü=mõisa jõgi ja d) Sauga jõgi.

3) Tānasfilma ehk Dio jõgi, 40 wersta pik, kes Sürgawerest ja Willandi järwest tulles Wirts järwe lähab.

4) Šhne jõgi, 60 w. pik, hakkab Karksi ja Helme kihelkonna piiri pealt Weis järwest, ja lõppeb Suistle mõisa al Wirts järwesse.

5) Woo ehk Wõu jõgi, sünnib Ottepää Muna-mäe alt, jookseb Wõru järwedest läbi, kuni Rāppina ue linna al Peipsisse kallab.

Rätti jaus on:

6) Tūūna ehk Wāina suur jõgi, on ligi 1000 wersta pik, ja Ria linna kohal 225 raud silda ehk rohke pool wersta lai ja 6 silda sügaw. Selle peal sõidetakse jo tubliste laewadega. Tema kõige suurem aru on „Ewsti jõgi“, 95 w. pik, tuleb Lubaani järwest; selle sisse jookseb weel „Pedetši jõgi“, 100 w. pik, kes suure Muna-mäe juurest kaunikesest järwest sünnib.

7) **Ua ehk Koiva jõgi**, 280 w. pik, lähab 20 w. siin pool Riiga meresse; selle siise jookseb „Must jõgi“ Võru ja Walga maakonna piiri pealt.

8) **Salatši jõgi**, 75 w. pik, jookseb Purneki järwest meresse. Senna järvesse jooksewad ka „Ruhja ja Sede jõgi“.

Põhja ja õhtu poolt on maa tasane, aga lõuna hõimiku poolt mäGINE, ning nimelt Võru maakonnas Ottepää, Urwaste ja Rõuge kihelkond, ja sealt edasi Walga maakonna hõimiku poolne külg, pealegi terve Wõnnu maakond on enamiste 400 kuni 1000 jalga kõrge. Rõige kõrgemad kohad ses on: 1) Rõuge Munamägi (ue möötmise järele), 1063 jalga ja Wälla mägi 1009 jalga, ning Ottepää Muna-mägi 800 ja Megaste mägi 700 jalga. — Dypekalu kurati mägi 903 jalga ja Wõnnu maal Gaisi mägi 1082 jalga merest kõrgem. — Peale selle on maa kõrgus Wastfeliina kiriku kohal 564 jalga, Kanepi kiriku kohal 460, Karola kohal 435, Tartu Toombääl 247, — Willandi lin 280 jalga, Paistu kiriku kohal 337, Holstre mõisa juures 497, Helme kiriku juures 260, Kärсна mõisa juures 447, Tarwastu kiriku juures 190 ja Karfšis 310 jalga kõrge.

Pärnu maakonnas on $\frac{5}{6}$ osa maad soo ja raba; ka Tartu maal suure Ema jõe ligidal on suuri soosid ja rabasid, nõndasamuti ka Willandi ümber kaudu.

Rõige suuremad metsa laaned on Pärnu maal ja Luhaanis.

Kliima, on kaunis hea, ja ei sigita mitte nõnda ruttu haigusi, kui mõnel soemal maal; aga oma heitliku wiisi pärast, kus kange külm ja tuli palaw, põud ja liig sadu ühte puhku ennast wahetawad ja wõitlewad, pealegi suured sood ja rabad öö külma sünnitawad, sellepärast ei wõi teda ka mitte kiita. Rõigis paigus ei ole tema siiski ühe sügune; nõnda on Wõnnu mägisel maal kliima kauniste waljum, ja seisab ka lumi nõdal ehk paar kauem maas, kui mujal. Ka ööbasse Ema jõe äärjil mail mitmed haigused hõlpsamine wõimust wõtwad, kui teistes kohtades.

Meie maa sui on nappilt 5 kuud pik, — alustab Mai ja lõppeb Septembri kuuga.

Sao tooja lõuna ja õhtu tuul puhuvad enamiste, siiski vahel ka kiilm põhja ja kiuu hommiku tuul.

Maa-pind on pealt enamiste liivafegane muld ja alt liiva-paene, muißt ka saviine ja leetene. — Maa seest saab mitmest kohast lupja, paasi, tahu, treppi ja hana kiva; ka pisut Gippi ja märgli ehk auru mulda ning põletuse turb-laid küllalt.

Taimesi on 1870 iseäralist feltsi; nende seast metsa puid üksi 38 feltsi. — Wilja kandmise poolest on maa keskmine, kui temale hästi sõnnikut pannakse, siis annab läbisegi 6 kuni 8 seemend. Kõige paremine kasvab wili Willandi, Tartu ja Wolmeri maakonnas ning ka Tüüna jõe ümber kaudu; aga kõige kehvamine Pärnu, Wõru ja Wõnnu maakonnas.

Elukatest on: imetajaid metselajaid 49 feltsi; lindusi 238 feltsi; kahepairkseid (konnad ja usfid) 20 feltsi; kalu 100 feltsi; putukaid ehk ilma wereta loome (insektid) 1500 feltsi.

Rahwa hulgast on ligi 150,000 linnades ja 820,000 maal; neist on Eesti-lasi 450,000 hinge; Riivlasi ja Kuur-lasi mõni sada ehk ka tuhat? Lätlasti ligi 400,000; Sakslasi 80,000? Wenelasi peale 30,000; Poolakaid 5 ehk 6000; Rootslasi 1000; Juuta 2000? Mustlasti 100?

Keelesid on 5, need on: Eesti, Läti, Saksa, Wene ja Rootsi keel; nende seast on tänini Saksa keel ka siingi maawalitsuse, ülema kohtude ja suurema koolide keel.

Märkus: Eesti keele pea murreteks arvatakse need kaks: 1) Talinna ja 2) Tartu ehk Wõrumaa keel. — Talinna murret räägitakse kõiges Talinna kubermangus ja ka Riia kubermangus põhja pool jaus, — nimelt ses Tartu maakonna jaus, mis põhja pool suurt Ema jõge, ka suuremas Willandi ning Pärnu maakonna jaus ja terwel Saaremaal.

Tartu murret pruugitakse kõiges Wõru maakonnas ja ses Tartu maakonna jaus, mis lõuna pool suurt Ema jõge, muißt ka Willandi maal Helme, Tarwastu ja Paistu kihel-

konnas, ka Pärnu maal Parksi, Halliste ja osast Saarde kihelkonnas wastu Lättimaad; — siiski neis siin wiimselt nimetud kihelkondades pruugitakse raamatuid ja kiriku ning kooli õppetust Talinna murdes.

Usu poolest on: Luthेरuse usulisi 800,000; Kreeka usulisi 160,000; Katolika? Kalwiinid? Anglikanid? Juudi usulisi 2000?

Tähenduselt: Kreeka usulisi oli wanast siin wäga wähä, neebgi iksnes Peipsi rannas ja linnades, aga 1845 kuni 1847 aastani heitsid Gestlastest ja Pätlastest 117,000 hinge Kreeka usku.

Maakondasi on 9, ja 11 linna, 1 los woi kants ja 4 alewit.

1) Riia ja Wolmri maakond, seal on: a) Riia lin 102,000 inim., kelle seas 1200 Gestlast ja kus ka Baltikubermangude kindralkubernär ja Piwimaa kubernär aset on; b) Wolmri lin 2000 inim.; d) Lemsi lin 1400 inim.; e) Slokki lin 750 inim., peale nende weel Tüünamünde kants ja Ruhja alew.

2) Wõnnu ja Walga maakond, seal on: a) Wõnnu lin 3100 inim.; b) Walga lin 3500 inim., nende seas peale 800 Gestlast.

3) Tartu ja Wõru maakond, seal on: a) Tartu lin 21,000 inim., kelle seas pool jagu Gestlasi; kus ka suur uniwersiteedi kool 600 studentiga, selle jauks suur raamatu kogumaja (Bibliotek) 110,000 raamatuga, ja weel mitmed muud suured õppetuse tarwilikud hooned oma kunstwarki asjadega; b) Wõru lin 2100 inimesega, selle seas peaksel pool Gestlasi. — Ka Käppina alew ehk Wõõpsi lin ja Mustwe alew. Nimetamise wäärt on ka Piirisaar, Peipsi järwe sees, keda pool Riia (kus Gestlased) ja teine pool Peeterburi kubermangu jaus (kus Wenelased elawad).

4) Pärnu ja Willandi maakond, seal on: a) Pärnu lin 9300 inim., nende seas rohkestes pool osa Gestlasi; b) Willandi lin 3100 inim., kus pooled Gestlased? Ka Põltsamaa alew 600 inimesega.

5) Saaremaa, mis 47 □ penik. suur, ja 50,000 inim., neist on 40,000 Luteruse usku; seal on Kurejaare lin 3000 inim. Üleüldse on 13 kihelkonda, 41 kroonu ja 67 päris mõisat.

Muhu saar, 3½ □ penik. suur, kus 1 kihelkond, 5 kroonu ja 6 päris mõisat.

Rihno saar 800 inim. ja Ruhnö saar, mis 6 w. pik, 4 lai, kus 27 talu ja 400 hinge Rootslasi. (100 wersta Riiaist kaugel.)

Üleüldse on Riivimaal 9 Maa- ehk Sillakohut, 5 Landrihti- ja 5 Kreiskohut, 30 Kihelkonnakohut (neist 27 suurel maal ja 3 Saaremaal.), 119 kihelkonda, kellest 62 Lätti ja 57 Eesti jaus (Eesti jaus on ka 10 abikirikut). Neid kihelkondasi on Riia prauskonnas 19, Wolmeri p. 15, Wõnnu p. 16, Waska 12, Tartu 8, Wõru 16, Pärnu 11, Willandi 8, ja Saaremaal 14 kihelkonda; 141 kroonu ja 839 päris mõisat; kellel 1843 adra maad kroonu ja 5902 adra maad päris waldade talumaad. — 1865 aastal oli 767 talurahwa kooli; neist oli 555 Eesti ja 212 Lätti jaus (nende seast oli kihelkonna koolisi Eesti jaus 40, ja Lätti jaus 72 tükki, kõik muud olid küla koolid).

1860 aastal oli wabrikuid kogu 148, kus kogu 10,434 töölisi 7½ milj. rubla eest kaup walmistasid; nende seast kõige suuremad olid Sindi ja Woltweedi kalewi wabrik, ning Wõisiku peegli wabrik.

3) Kuuramaa ehk Miitawi kubermang (55¾ kuni 57¾ laiuse ja 38⅔—45 pikkuse kraadi al). Suurus 493 □ penik., inimesi 600,000. — Maa on enamiste, ja weel nimelt Miitawi ümbert kaudu tasane; pealt sawine, alt liiva paene. Ta on enamiste kallis wägew wilja maa. — Suuremad jõed on: Windawi ja Kuura Koiva jõgi. — Soosid ja rabasid on vähem kui meil.

Rahwa hulgast on 460,000 Lätlast, 28,000 Suuti, 13,000 Poolakat, mis üle seda, on Saksad, Wenelased ja muud. Neist on 460,000 Luteruse, 50,000 Katoliku, 28,000 Suudi usku, mis peale selle, on Kreeka ja muud usku. Ka siin walitseb tänini Saksa keel. Temal

on 10 maakonda ja 13 linna; maakonnad on: 1) Dob-
leeni maakond, seal on Kubermangu ülem lin Mitaun,
kus 25,000 inim., 2) Bauske maakond Bauske lin-
naga, 3) Selburi maakond Wridrikstati ja Jakobstati lin-
naga, 4) Plukste maakond Plukste linnaga, 5) Talsena
maakond Talsena linnaga, 6) Kandawi maakond Tukkumi
linnaga, 7) Goldingi maakond Goldingi linnaga, 8) Pil-
tena maakond Piltena ja Windau linnaga, 9) Haafenpotti
maakond Haafenpotti linnaga, 10) Grobini maakond Gro-
bini ja Piibau linnaga; 5 ülemat ja 10 alamat haupt-
manni kohut. Pigi 90 kihelkonda; 515 päris ja 177
kroonu walda. 114 Lutheruse kirikut ja 320 talurahwa
kooli.

B. Soomemaa (60—70 laius ja $37\frac{1}{2}$ — $50\frac{1}{2}$
pikkuse kraadi al). Suurus 6873 □ penik., inim. 1,900,000.
Maa on enamiste tasane, siiski ka paljust kohtadest kaunis
künkline ehk mägeline, ning nimelt lõuna poolne mere rand
on kiwi kaljuline, seepärast ka kōik Peeterburi linna kuulsa
ehituste suured kiwid ja auu-sambad on sealt wälja-raiutud.
Siida maa on enamiste suuri järvesid täis, ja neid on
mittu tuhat.

Kliima on külmem kui meil, ja sealt maa olemise
järele on ta ka mitme sugune: lõuna pool jaus on ta pi-
sut soem, sest seal õhtu-lõuna pool mere rannas kaswawad
ka weel meie nisu wili ja mitmed wiljapuud ning ka tam-
me puu. — Keskmisses jaus (mis Soomlased ise Pohjan-
maa nimetawad) kaswab ka weel wilja, aga külmem wõttab
teda sagedaste hoopis ära. — Kõige põhja poolsemas jaus
(keda Lappo=maakis nimetatakse) ei kaswa pea aegu wilja
enam sugugi, waid toitwad seal Laplased ennast oma põhja
põtradest. — Enamiste kōik maa on jo ammust aeast talu-
rahwa päriseks saanud. Metsa on seal rohkest. Kalu
andwad meri ja järwed paljugi. Rodu- ja mets-elajad on
needsamad mis meilgi. Sel maal on ligi 2000 laewa,
kellega mere ja suurte järwede peal kaup ajamin, ja nende
madrused on julged meremehed, nõnda et neid peakselt
kõige maailma laewade pealt leida on.

Rahwa hulgas on kõige suurem osa päris Soomlased, kelle sugulasi ka 1000 Laplast on; peale nende on veel 250,000 Rootslast, ning sugu Wenelasi ja muid.

Keele poolest oli Rootsi keel sia saadik maavalitsuse, kohtu ja suurde koolide keel olnud; aga nüüd on Keisri käsu peale Soome oma keel walitseja (kelle sugulane ka meie Eesti keel on).

Usu poolest on 1,810,000 inimesed Lutheruse ja 90,000 muud usku. — Seal maal on ka üks Lutheruse missiooni selts.

Kõik see Soomemaa sai 1809 aastal Rootsi käest Wene Keisri ülema walitsuse alla, kes eumast nüüd nende Suurwürstiks nimetab, ning on neile nende iseäralikud riigi õigused annud; nõnda, et neil nüüd seal Keisri Herra lubaga on oma iseäralik senati kohus, oma riigi parlament (mis mõisniku, waimuliku, kodaniku ja taluniku seisusest on kokku pandud); aga kõigest peawad ikka oma Suurwürstile (Wene Keisrile), kui oma kõige ülema Peale aru andma ja Tema käest oma walitsuse otsust saama.

Soomemaa seisab ühe Kindralkubernäri al ja on 8 kubermanguks ärajautud; neid nimetatakse Soome keeli: 1) Helsingi kubermang, kus Soomemaa päälin Helsingi 23,000 inim. ja kus ka Kindralkubernär, Soome senati kohus ja kõik nende riigivalitsus aset peab; seal on ka Soome suur unitwersiteeti kool 400 studentiga. Ses kubermangus on ka kindel sõa lin Weabori. — 2) Wiiburi kuberm., kus kindel sõa lin Wiiburi. — 3) Nabo ehk Turun kub., lin Turku (Nabo) 24,000 inim.; selle kub. järele on ka Ahwenanmaa (Alandi) saarestik Botnia lahtes, 20,000 inim. — 4) Hämen linna (Taarwastehuusi) kub. — 5) Sante Mikkeli kub. — 6) Kuupio kub. — 7) Waasa kub. ja 8) Uleborgi ehk Pohjan kubermang, kelle arus ka Lappomaa on. — Suuremaid ja wähemaid linnasi on Soome maal peale 40.

D. Ingerimaa ehk Peeterburi kubermang (58 kuni 60 1/2 laiusse ja 45—52 pikkuse kraadi al). Suurus 748 □ penik., inim. üle 1 milj. (neist on 160,000 Ewan-

geliumi usku). Seal on 8 maakonda: 1) Peeterburi maakond, kus Weneriigi pesalin Peeterburg; seal elab Keiser oma suguseltsiga ja on ka suurte riigivalitsuste ja koh-tude ase; üleüldse on seal linnas 600,000 inim., nende seas 80,000 Ewang. usulist ja ligi 10,000 Gestlast. 2) Dubowa (Ddowi) maakond linnaga. 3) Jamburi maa-kond linnaga. 4) Luuga maakond linnaga. 5) Narwa maakond linnaga, kus 6000 inim. 6) Rimbowi maakond linnaga. 7) Süütsfelburgi ja 8) Sofia maakond. Teised linnad on: Krooni lin ehk Kroonstat, wäga kindel sõa ja sadama lin 50,000 inim., Peeterhof, Strelna, Zarskoje-seloo, Gatschina ja uus Laadoga lin. — Talu rahwast on muist Soomlased, kellest 80,000 Lutheruse usku. Senna on ka nüüdsel aeal palju Gestlasti asunud.

E. Suur (ehk süda) Wenemaa (50—61 laiuse ja 45 — 65 pikkuse kraadis); suurus 15,300 □ penik., inim. 24 milj., kes Wene usku. Teda on 17 kub., need on: 1) Moskwa kub., kus Weneriigi wana päälin Moskwa 10,000 majaga ja 400,000 inim., nende seas 10,000 Lutheruse usulist; seal on ka üks uniwersiteet 1500 stu-dentiga. 2) Twerri kub. ja lin, kus 26,000 inim. 3) Nowgorodi kub. 4) Pihkwa (Pskow ehk Pleskow) linnas 17,000 inim. 5) Smolénski kub. 6) Kaluga kub., linnas 32,000 inim. 7) Tuula, linnas 50,000 inim. 8) Dréli kub., linnas 34,000 inim. 9) Kurski; 10) Wo-roonefhi; 11) Tambówi; 12) Kjäsaani; 13) Wladiimiri; 14) Jarosláwi; 15) Nishni = Nowgorodi, linnas 35,000 inim.; 16) Kostromaa kub.; ja 17) Pensa kubermang. Lõuna pool jaus on maa wäga wägew, otsekui wilja ait.

G. Põhja Wenemaa (58—77 laiuse ja 46—80 pikkuse kraadis). Suurus 24,166 □ penik., 1½ milj. inim., nende seas elab palju Tshuudi rahwast, kes Soome sugust, aga Kreeka usku on. Teda on 3 kub. ja need on: 1) Woologda kub.; 2) Oloonefha kub. ja 3) Arkangelski kub., päälinnas 24,000 inim. — Maa on enamiste soone, rabane ja järwine; lõuna pool jaus haritakse ka sugu põldu.

Põhja Wenemaa järele on veel: a) Koola poolsaar Lappomaal; b) Noowaja Semlää tühisaar, 3918 □ penik. suur, ning d) Terawa mägede tühjad saared.

H. Weikene Wenemaa ehk Ukreine (48 — 53 laius ja 45—58 pikkuse kraadis). Suurus 3700 □ penik., inim. 7½ milj., kes Wene usku. Teda on 4 kuberm. 1) Kiiova kub., linnas 60,000 inim., seal on üks uniwersiteedi kool ja ka palju Wene usu pühade handu, kus rahwas kumardamas käiwad. 2) Tserniigowi kub. 3) Poltaawa kub. 4) Sarkowi kub., kus uniwersiteedi lin Sarkow 45,000 inim. — Maa on wäga wägew ja wiljaline, ning rikkas rohu maadest.

I. Lõuna Wenemaa (44—49 laius ja 44—47 pik. kraadis). Suurus 3600 □ penik., inim. 3 milj., kes enamiste Wene usku; nende seas ka palju Muhamedi usku; ka elab seal 75,000 Lutheruse usulist. Kõik lõuna Wenemaa on enamiste üsna lage, nimelt veel hommiku poole, ka on siin palju Steppi maad. — 4 kubermangu, need on: 1) Zekatarinoslaw; 2) Hersón, kus ka suur mere kauba ja univ. lin Odessa 115,000 inim.; 3) Tauria kub., kus Simferoopoli lin Krinni poolsaares, peale selle ka Sewastoopoli lin; 4) Besaraabia, kus suur wabriku lin Kishinew ligi 85,000 inim.

Lõuna Wenemaa järel arvatakse ka:

- 1) Donni jõe Kasakate maa, 3600 □ penik. ja inim. 700,000; ülem lin Noowo-Tsherkásk.
- 2) Musta mere Kasakate maa, 700 □ penik., kus peale 100,000 inim. lin Zekatarinodaar.

K. Hommiku Wenemaa ja Alama-Wolga maad (45—62 laius ja 60—83 pikkuse kraadi al). Suurus 25,000 □ penik., inim. 10½ milj., kes enamiste Wene, muist Muhamedi ja 200,000 Lutheruse usku. Siin elab palju Permi rahvast, kes Soome sugust on. Seal on wäga palju Steppi ja ka liiwa maad. Teda on 9 kub. ja 2 maakonda: 1) Astrakani kub., linnas 45,000 inim. Seal kub. on 2000 soola järwe. 2) Stavroopoli (Kau-

kaasia) kub. 3) Saraatowi kub., linnas 64,000 inim. 4) Samaara kub. 5) Dorenburgi kub. Selle kubermangu külge piirawad weiksed Kirgiiside ja Uraali jõe Kasakate maakonnad. 6) Kaasani kub., linnas 60,000 inim. 7) Simbirsk, 8) Wjätka, ja 9) Permi kub.

L. Pääne ehk walge Wenemaa Littawimaaga (47 — 57 laiuse ja 39 — 50 pikkuse kr. al). Suurus 7500 □ penik., inim. 10 milj., kes enamiste Wene, muist ka Paawsti usku. Maad on siin mitne kesised. Kub. on 8, need on: 1) Wilna kub., linnas 50,000 inim.; 2) Rowno kub.; 3) Wiitepsk; 4) Mohilëw; 5) Winstk; 6) Grodno; 7) Wolhinski; 8) Podólski, lin Kamenets.

M. Poolamaa (50—55 laiuse ja 36—42 pikkuse kr. al). Suurus 2257 □ penik., inim. 5 1/2 milj., kes enamiste Paawsti usku, aga 1/2 milj. Lutheruse ja 3/4 milj. Juudi usku. Poola keel on Wene keele sugulane. Maa on wägew ja wiljaline. Kub. on 5, nimelt: 1) Waršaawa kub., kus Poolamaa ülem lin Waršaawa 200,000 inim.; 2) Plotk; 3) Augustootwo; 4) Lüblin; 5) Kaadómi kub. Üleüldse on 225 linna ja 228 alewit.

Wene riigi päralt on ka Aasias: 1) Suur Siberi ja 2) Kaukaasiamaa, need kokku on peale 270,000 ruut penik., kus 8 milj. inim. Nõnda on nüüd selle suure riigi walitsuse al ühte kokku 370,000 ruut penik. maad, ja rahwast oli 1858 aastal 74 1/4 milj., aga sest, et iga aasta rohke 1/2 milj. inim. juure sigineb, wõib neid nüüd 1868 aastal arvata jo 80 milj. — Neid on ligi 100 iseäraliku rahwa sugu, ja neil on ligi 60 wõerast keele murret. Neid jaetakse kuueks rahwa sugu kánnuks, ja need on:

I. Slaawi sugu känd, 50 milj. hinge, wõsud on: Wenelased 42 milj. hinge; Poolakad 8 milj.; Bulgaarid ja Serbiid 80,000.

II. Soome sugu känd, 14 milj. hinge, wõsud on: Soomlased 2,800,000; Geetlased 800,000; ja muud peale 10 milj.

Märkus: Soomlased elavad enamiste Soome- ja Ingerimaal, Laplased Lappomaal, Eestlased Eesti- ja Liivimaaal, ka on neid arvata 15,000 Peeterburi ja 15,000 Pihkwa, ning 15,000 Wittepski kubermangus. Liivlasi mõni sada Salatsi kihelkonnas Lättimaal, ja Kuurlasi paar tuhat Tondangis Kuuramaal, vastu Saaremaad. — Pärmi rahwaks nimetakse: Ifortsid, Montwiinid, Tšheremissid, Botjääkid, Sürjäänid, Permjäädid, Woguulid ja Taptjäärid, need elavad kõik hommiku Wenemaal, Uuraali mägestiku ligidal, aga Dstjääkid, Korjääkid, Zukagiirid, Tšhuwassid Siberimaal.

III. Türgi sugu känd, 3 milj. hinge, wõsud on: Tatterlased, Nogaiirid, Kummikid, Bashkiirid, Kirgiisid, Sakautid ja Buhaarid.

IV. Mongooli sugu känd, 400,000 hinge, wõsud on: Mongoolid, Kalumkad, Samojeedid, Tunguusid ja Kamtschatkalased.

V. Eskimoo sugu känd: Aleutid, Tšuktšhid.

VI. Kaukasuse rahwa känd, 2½ milj. hinge, wõsud on: Tšherkessid, Abkaasid, Lesgiirid, Gruusiid, Dseetid ja Zuguusid.

Peale nende päris riigi rahwa sugude elab siin veel wõeraid sisse tulnud rahwast, nõnda kui: Sakslasi 800,000; Armeenlasi 700,000; Wallahhid 500,000; Kreeklasi 50,000; Suutlasi 1½ milj.; Mustlasi 50,000; Persialasi 10,000; Rootslasi 300,000; Inglise, Prantslasi, Hollandi rahwast ja muid.

Usu seltsid:

Kreeka usulisi 58 milj., Katolikuid 8 milj., Ewangl. 4½ milj., Armeenia ½ milj., Juudi usku 1½ milj., Muhamedi usku 6 milj., paganaid 1 milj. (960 Luteruse kirikut).

Rahwa õppetuse tarwis on 8 suurt univerteedi kooli, need on Peeterburis, Moskwas, Tartus, Helsingis, Riio- was, Kaasanis, Harkowis ja Odeskas. Igas kubermangu

linnas on ka üks Gümnaasi kool, ning igas maakonna linnas üks kreis kool ja elementaar koolid.

1863 aastal oli wabrikuid 13,100 tiikki, kelle peal 363,600 töolist 242 milj. rubla eest kaupa walmistasiid.

Mere-wäel on 320 sõa-laewa, kus peal kokku 3900 suurttiikki. — Kiigi sissetulek, niisamute ka wäljaminek on aastast peale 400 milj. rubla hõbedat.

Riik see suur riik on 75 kub. ja 6 suureks maakonnaks ära jaatud; neist on Eüroopas 61 kub. ja 2 maakonda, ning Aσίας 14 kub. ja 4 maakonda. — Üleülbse on 647 linna ja 1279 alewit ning peetakse 5000 laata.

Wene riik on Eüroopas keskelt wäga wägew, aga Aσίας lõuna poolt. Ülem maa saak on: puud, wili, linad, wilja, wiin, kuld, walge kuld, raud, wask; kodu ja mets elajad, ning kalad.

§ 11. Põhja Eüroopa riigid.

I. Rootsi kuningriik ehk Skandinaawia poolsaar (56—71 laius ja 22—49 pikkuse kr. al). Suurus ligi 14,000 ruut penik., inim. 6 milj., kes Lutheruse usku; nende seas on wäga wäha Katoliku ja Juudi usku. Rahwas on Rootslased, Norralased, Soomlased ja Laplased, wõeraid on wäga wäha. See riik on kahest riigist kokku lastud, ja need on:

A. Päril Rootsimaa, 3 kub., 8025 ruut penik., inim. $4\frac{1}{5}$ milj. 1) Sweamaa kub., kus riigi päälin Stukholm 134,000 inim. ja uniw. lin Upsaala; ka kuulus Dalekaria maakond. 2) Gootamaa kub., lin Gootaborg 56,000 inim., ka Kalmar ja uniw. lin Lund; kus arus ka need saared: Döland ja Gootland. 3) Põhjamaa kub. kus ka palju Soomlasi ja Laplasi elab.

B. Norwegi ehk Norra maa, 5 kub., 5820 ruut penik., inim. 2 milj. Norra keel on kaunis lähidelt Saksa keele sugulane. Seal on ka üks Lutheruse missioni selts. Ülem ja uniw. lin Kristjaania 66,000 inim., ka Berjen. Rootsiriigi ülem maa saak on: puud, wili, kalad, sool,

raud, wass, ka kuld ja hõbe. Selle riigi päralt on ka Shtu Indias Bartelemi saar, 3 ruut penik., kus 9000 Neegrit elab.

II. Daani kuningriik ($54\frac{1}{2}$ — $57\frac{2}{3}$ laiusse ja $25\frac{4}{5}$ — $30\frac{1}{2}$ pikkuse kr. al). Suurus 2578 ruut penik., inim. ligi 2 milj., kes Lutheruse usku. Seal on ka üks Lutheruse missiooni selts.

Ülem maa saak on: wili, kõik meie lojused, kalad ja pisut kiwi süsa, metsa on wähaste. Seda maad on 7 piiskoppikonda: 1) Siiutimaa pool saar, kus 4 piiskoppikonda; 2) Själlandi ja Bornholmi saar, kus riigi pää ja univ. lin Rjöbenhawen (saksa. Kopenhagen) 157,000 inim., ja wäina lin Helsingöör; 3) Fiiineni ja Langelandi saar, kus lin Dodense; 4) Laalandi ja Falsteri saar.

Peale nende on weel: 1) 25 weikest Jäär Döri saart Atlanti meres 9000 inim.; 2) kõrge Islandi saar Teemeres, mis ligi 1800 ruut penik. ja 65,000 inim. Seal on 29 Wulkaani, ülem koht Keifjawiik 1400 inim.; 3) Kröönimaa lõuna poolsed rannad (Ameerikas), 7000 inim.; 4) Shtu Indias 3 weikest saart, kokku 191 ruut penik., 50,000 inim. Nõnda on müüd Daani walitluse al ühtekokku 2778 ruut penik. maad ja peale 2 milj. inimest. Krootfi, Norra ja Daanimaad nimetakse ühe nimega Skandinaawia maaks.

III. Pritannia ehk Inglis kuningriik (50 — $58\frac{1}{2}$ laiusse ja 7 — $19\frac{1}{2}$ pikkuse kr. al). Suurus 5770 ruut penik., inim. 30 milj., neid on kaks pää sugu: 1) Germaani ehk päris Inglasi on 21 milj., ja 2) Kelti ehk Gaaleni sugu, need on: Waalesi (ütle Uälfi) ja põhja Shotti ning Sirimaa rahwast 8 milj. Neist on 19 milj. ewangl. Anglikani ja mõned vähemad seltsid, ja 3 milj. ewangl. Presbiterani usulisi (kes enamiste Shottimaal), ning $7\frac{1}{2}$ milj. Katoliku usulisi (enamiste Sirimaal), ka 50,000 Juudi usku. 4 uniwर्सiteedi kooli ja 20 ewangl. missiooni seltsi. Inglis keel on Saksa keele sugust, aga Romaani keeldega wäga segatud.

Ülem maa saab on: wili, lojused, mineraalid, sool, tina, wass, raud ja rohkeste kivi-süsa. Üleüldse 16 linna, kus enam kui 100,000 inim.

See maa on kolmes jaus, mis ennemuiste ise riigid olid :

A. Páris Inglismaa, 2743 ruut penit., kus 20 milj. inim. Seal on riigi pea lin London, üle $3\frac{1}{4}$ milj. inim.; ta on kõige perekam ja suurem kauba ja wabrikude lin maailmas, kaks penit. pikkuti, üks laiuti. Põuna pool maal on sõalinnad Ports-mööd ja Plimmööd, kõige parema sadamatega; ka Brisl'. Kestmaal on uniw. ja suured mas-sina wabriku linnad: Oksförd ja Keembridsh; Metalli wabrikude lin: Bõrminghäm 336,000 inim.; Teras-riistade wabrikude lin: Sheffild. — Põhja pool maal on: mere lin Hull. Suur kivi-söe kaewanduste lin Njukasl'. Suur kauba lin Liverpuul, 485,000 inim. Puuwilla wabrikude lin Mäntshester, 472,000 inim. Lamba willa wabriku linnad: Liids ja Bradförd.

B. Shottimaa, 1473 ruut penit., $3\frac{1}{8}$ milj. inim. Ülem ja uniw. lin Edinburg 200,000 inim., ja suur kauba ning wabriku lin Gläsgoo 450,000 inim. Selle maa külge loetakse ka Hebrüidi, Orkne ja Shetländi saaristikud.

D. Sirimaa, 1530 ruut penit., 6 milj. inim., kellest $\frac{4}{5}$ Katoliku usku. Ülem ja uniw. lin Döblin 320,000 inim., ka Belfast. Britannia riigi päralt on ka: 1) Helgolandi saar Põhjameres, 3500 inim.; 2) Gibraltar, ütle-mata tugew sõa lin, Gibraltar mere kitsuse kaldal, kõrge marmori kalju rünka peal, 16,000 inim.; 3) Malta saared Wahe-meres, 6 ruut penit., 143,000 inim. Peale nende on weel selle riigi walitfuse al :

1) Aasia, peakfelt terwe Ces = Indiamaa, Seiloni, Raffediivi ja Tsagosi saarestikudega; suur jagu Taga = India õhtu poolset randa, Andamaani saar, Malakka saar Singapuure linnaga ja muud saared; Hong = Kongi saar Hiinamaa rannas, Adeni lin Araabiamaal ja w. m., mis kokku teewad 74,000 ruut penit. ja inim. 188 milj.

2) Ahwrikas: lõuna poolne ots ehk Kappimaa, Portnaatal, Sierra Leone, ning veel palju muid saarestid ja linnasid, mis ühtekokku 10,000 ruut penik. ja inim. ligi 1 milj.

3) Ameerikas: Kanaanada maad Neiwundlandi ja muu saaredega; Wahe = Ameerikas Honduuras maakond; Pääne-Indias Bahama saarestik, Jamaika, Triinidadi ja mitmed Antilli saared. Lõuna-Ameerikas suur tük Guajana maad, Walllandi ja teised saared, kokku 65,300 ruut penik. ja inim. 4 1/2 milj.

4) Austraalias: mitmed suured maa kohad Uue-Hollandi randades, Tasmaania, Uuemeremaa ja mõned muud saared, mis kokku peale 40,000 ruut penik. ja rohkeste 1 milj. inim.

Kõik need väljamaa asutused ühte kokku teewad rohkeste 190,000 ruut penik. ja inim. 195 milj. — Nõnda on nüüd Britannia walitsuse al üleüldse peale 200,000 ruut penik. maad, ja rahwast 225 milj. — Aga kui veel kõik seda ulga rahwa maad, mis tema maade keskel korrato seisab (nõnda kui põhja Ameerikas 150,000 ruut penik. ja Uues Hollandis peale 100,000 ruut penik.) saaks juure arwatud, siis oleks Britannia riigi maa 450,000 ruut penik. suur.

§ 12. Kesk Euroopa riigid.

I. Põhja poolne Saksa riigikogu (49 — 55 1/2 laiusse ja 22 1/2 — 40 1/2 pikkuse fr. al). Neid on 22 riigikest, kokku 7540 ruut penik., inim. 30 milj., kellest 20 milj. Ewangl., peale 9 milj. Katoliku ja 1/2 milj. Juudi usku (13 inim. kooli). Ülem maa saak on: wili, puud, lojussed, hõbe, wass, raud, tina, kiwi söed, ka mineraali hallikad. Need riigid on:

1) Preisi kuningriik, 8 wana prowintsi ehk kubermangu ja 7 uut maa-jagu, mis ühte kokku 6395 ruut penik., inim. 23 1/2 milj. Neist on ligi 22 milj. Saksa ja 2 1/2 milj. Slaawi sugust (Slaawid elawad Poošeni,

wana Preisi ja muist Shleesiamaal). Kõigest sest rahwast on 15 milj. Ewangl., 8 milj. Katoliku ja $\frac{1}{3}$ milj. Juudi usku. (Katolikud on Poosenis, Reinimaal ja Westfaalias, osast ka wana Preisis ja Nassaus.)

Wanad prow. ehk kub. on: a) Brandenburgi kub., kus riigi päälin Berliin, peale 700,000 inim., kus ka 3 Ewangl. missiooni seltsi, ja pesalin Potsdam 45,000 inim.; b) Pommeri kub., lin Stettiin 78,000 inim.; d) Shleesia kub., lin Breslau 164,000 inim.; e) Sakseni kub., linnad: Magdeburg 100,000 inim., Eisleben, Halle, Erfurt ja Wittenberg; g) Westfaalia kub., lin Münster; h) Reini kub., lin Köln 132,000 inim., wana lin Aachen ja missiooni seltsi lin Barmen; selle arus ka Hohenzolleri maakond 67,000 inim., kes kõik Katolikud; i) Wana Preisi kub., lin Köönihsberg 100,000 inim., Danzig 90,000 inim., Meemel 20,000 inim. (Ses kub. elab ka 137,000 Litawi ja 10,500 Walloni rahwast.); j) Pooseni kub. ehk Preisi Poolamaa, lin Poosen 53,000 inim.

Uueste peale saadud maad on:

k) Rauenburgi hertsogimaa, lin Rakeburg; l) Shleeswigi ja Holsteinimaa, linnad: Altoona, Kiil ja Flensburg; m) Hanoowerimaa, lin Hanoower 80,000 inim. (Seal maal on Hermanburgi Lutheruse missiooni selts); n) Kuurhesfeni maa, lin Kassel; o) Nassau maa, lin Wiisbaaden; p) Hessen-Homburgi maa; r) Frankfurti lin 80,000 inim.

Teised riigid, mis süiski Preisi ülewaramise al seiswad, on ühte kokku 1100 ruut penik. ja $5\frac{1}{2}$ milj. inim., kes sest ligi 5 milj. Ewangl. ja 1 milj. Katoliku usku. Need on:

2) Sakseni kuningriik, 272 ruut penik., inim. $2\frac{1}{2}$ milj., kes Lutheruse usku. Päälin Dreesden, 146,000 inim., uniw., kauba ja Lutheri missiooni seltsi lin Leipzig 86,000 inim., ka wennaste seltsi ülem koht Hernhuut, kus ka nende missiooni selts on.

3) Saksi-Weimari suur hertsogimaa, 66 ruut penik., inim. 280,000, enamiste Lutheruse usku; 1 uniw.; linnad: Weimar, Jeena, Eisenah ja Wartburi los.

- 4) Oldenburgi suur hertsogimaa, 117 ruut penif., 300,000 inim., enamiste Lutheruse usku.
- 5) Mecklenburg Schweriini suur hertsogimaa, 244 ruut penif., 552,000 inim., Lutheruse usku. (1 univ.)
- 6) Mecklenburg Streelitsi suur hertsogimaa, 49 $\frac{1}{2}$ ruut penif., inim. 100,000, Lutheruse usku.
- 7) Saksi-Altenburgi hertsogimaa, 24 ruut penif., inim. 142,000, Lutheruse usku.
- 8) Saksi-Meiningi hertsogimaa, 45 ruut penif., inim. 178,000, Lutheruse usku.
- 9) Saksi-Kooburg-Goota hertsogimaa, 36 ruut penif., inim. 164,000, Lutheruse usku.
- 10) Braunschweigi hertsogimaa, 67 ruut penif., inim. 393,000, Lutheruse usku.
- 11) Anhalti hertsogimaa, 48 ruut penif., inim. 193,000, Kalwiini ja Lutheri usku.
- 12) Schwarzburg-Ruudolstati würstimaa, 17 $\frac{1}{2}$ ruut penif., inim. 74,000, Lutheruse usku.
- 13) Schwarzburg-Sonderhauseni würstimaa, 15 $\frac{1}{2}$ ruut penif., inim. 66,000, Lutheruse usku.
- 14) Reüßsi wanem würstimaa, 7 ruut penif., inim. 44,000, Lutheruse usku.
- 15) Reüßsi noorem würstimaa, 15 ruut penif., inim. 86,000, Lutheruse usku.
- 16) Lippe-Deimoldi würstimaa, 20 ruut penif., inim. 111,000, enamiste Kalwiini usku.
- 17) Lippe-Schaumburgi würstimaa, 8 ruut penif., inim. 32,000, Lutheruse usku.
- 18) Waldeki würstimaa, 20 ruut penif., inim. 60,000, Lutheruse usku.
- 19) Hamburgi prii lin ja maa, 6 ruut penif., inim. 300,000, Lutheruse usku.
- 20) Breemeni prii lin ja maa, 3 $\frac{1}{2}$ ruut penif., inim. 104,000, Kalwiini ja Lutheri usku; seal on ka ewangl. missiooni selts.
- 21) Lüübeki prii lin ja maa, 6 ruut penif., inim. 56,000, Lutheruse usku.

22) **Hessen-Darmstadi suure hertsogi maast** see jagu, mis põhja pool Maini jõge, 252,000 inim., Lutheri usku.

II. Lõuna poolsed Saksa riigid ($47\frac{1}{3}$ — $50\frac{1}{2}$ laius ja $24\frac{1}{2}$ — $31\frac{1}{2}$ pikkuse kraadi al). Need on 5 riigikest, kokku 2,100 ruut penik., inim. 8 milj., kellest 5 milj. Katoliku ja $3\frac{1}{2}$ milj. Ewangl. usku (6 univ. kooli). Ülem maa saak on: wili, puu, wiin, hõbe, wass, sool ja kiwi söed.

1) **Baieri kuningriik**, 1390 ruut penik., inim. $4\frac{4}{5}$ milj., neist on $\frac{3}{4}$ Katoliku ja $\frac{1}{4}$ Ewangl. usku, ka 57,000 Juudi usku (3 univ. kooli). Päälin Mühnen 167,000 inim., ka Augsburg 50,000 inim., Nürnberg 70,000 inim., Erlangen ja Speier.

2) **Württembergi kuningriik**, 354 ruut penik., inim. $1\frac{3}{4}$ milj., kellest $\frac{2}{3}$ Ewangl. ja $\frac{1}{3}$ Katoliku usku. Päälin Stuttgart 70,000 inim. (1 uniuersiteet.)

3) **Baadeni suurhertsogi = maa**, 278 ruut penik., ligi $1\frac{1}{2}$ milj. inim., $\frac{2}{3}$ Katoliku ja $\frac{1}{3}$ Ewangl. ning 25,000 Juudi usku (2 univ.); päälin Kaarlsruuhe, 30,000 inim., ka Heidelberg ja Konstanz.

4) **Hessen = Darmstadi suurhertsogi = maa** lõuna poolne jagu, 562,000 inim., mis ühes põhja poolse jauga 150 ruut penik., ja 824,000 inim., kellest $\frac{3}{4}$ Lutheruse ja $\frac{1}{4}$ Katoliku ning 30,000 Juudi usku (1 uniuersiteet). Päälin Darmstat 38,000 inim., ka Worms ja sßalin Mainz.

5) **Lichtensteini würstimaa**, 2 ruut penik., inim. 7000, Katoliku usku.

III. Austria keiserriik (42—51 laius ja 27—44 pikkuse kraadi al). 11,300 ruut penik., inim. 33 milj., neist on 8 milj. Saksa sugust, 16 milj. Slaawi (kes ka hes jaus elawad: a) põhja Slaawid on 11 milj., elawad Böömis, Schleefias, Määrenis, ka Galitsias ja Bukowii-nas; b) lõuna Slaawid on 5 milj., elawad Krainis, Steiermarkis, Kroaatfias, Slawoonias ja w. m.), $3\frac{1}{2}$

milj. Romaanid (neist on õhtu Romaanid ehk Itaalialeisi $\frac{1}{2}$ milj. ja homniku Romaanid ehk Wallahhid $2\frac{3}{4}$ milj.), 5 milj. Madjaarid keel Ungrimaal; 900,000 Juuti ja ligi 100,000 Mustlast (Ungriis ja Siibenbürgis).

Usu poolest on 21 $\frac{1}{2}$ milj. Katoliku, 3 $\frac{1}{2}$ Kreeka, 3 milj. Kreeka usu ise seltsidest, 3 $\frac{1}{2}$ milj. Ewangl. ja 50,000 Ühendud-kiriku usulisi (5 univ.). — Ülem maa saab on: wili, puu, wiin, sool, hõbe, wass, kivi sõed ja mineraali hallikad.

Suuri maajagusi on 16, need on: 1) Páris Austria-maa, kus riigi päalin Wiin, 600,000 inim.; 2) Salzburgimaa; 3) Tiroolimaa (seal räägitakse põhja pool Saksa ja lõuna pool Itaalia keelt); 4) Steiermarkimaa; 5) Kärntenimaa; 6) Krainimaa; 7) Sörgimaa, lin Triest; 8) Böömimaa, lin Praah 160,000 inim., ka Karlsbad; 9) Määrénimaa, lin Brüin; 10) Galiitsiamaa, lin Lemberg, ka Krakau; 11) Bukowiinimaa; 12) Ungrimaa (on 3,265 □ ja inim. $8\frac{3}{4}$ milj., lin Presburg, ka Pest 135,000 inim. ja Dofen); 13) Kroaatsia ja Slawooniamaa; 14) Siibenbürgimaa; 15) Raja-wähimaa, 1,400 wersta pik, Türgi piiri wasto; 16) Dalmaatsiamaa.

IV. Helweetsimaa ehk Schweitsi rahwa-riik ($45\frac{3}{4}$ kuni $47\frac{3}{4}$ laiusse ja $23\frac{2}{3}$ —28 pikkuse kr. al). Temal on 25 Kantoni ehk maakonda (kes ise riigikesed on). Suurus 740 □, inim. 2 $\frac{1}{2}$ milj. Neist on kõige suuremal osal ($\frac{3}{4}$) põhja homniku pool Saksa keel, vähemal jaul ($\frac{1}{5}$) õhtu pool Prantsuse keel, weel vähemal osal keel homniku pool Itaalia keel.

Usu poolest on õhtu pool 1 $\frac{1}{2}$ milj. Ewangl., Kalwiini, ning homniku pool 1 milj. Katoliku ja 3500 Juudi usku (4 univerteeti). Ka 1 ewangl. missioni selts. — Ülem lin Bärn, 34,000 inim., kus Kantonide wanemad koos käiwad; ka Züürih ja Baasel, kus suur missionäride kool, ning Genf. — Helweetsia on Euroopas kõige kõrgem mägeline maa. Ülemad maa anuid on: weiksed, mets, puu, wiin, wili, pisut meralli, ka marmorit, weewlit ja kivi süsa.

V. Hollandi ehk Niiderlandi (madalamaa) kuningriik ($50\frac{3}{4}$ — $53\frac{1}{2}$ laiuse ja 21—25 pikkuse kr. al). Ühes Saksia Lussenburgi suur-hertsogimaaga 643 □, inim. $3\frac{1}{2}$ milj., neist on ligi 2 milj. Kalviini, $1\frac{1}{2}$ milj. Katoliku, 55,000 Lutheruse, 42,000 Paptisti ja 64,000 Juudi usku; 3 uniuersiteeti ja 1 ewangl. missioni selts. Hollandi keel on Saksia keele sugust. — Riigi päälin Amsterdam 270,000 inim.; pefalin Haag 85,000 inim.; ka Rotterdam 114,000 inimesega.

Maa on kõige madalam Euroopas, enamiste üsna soost ja rabast ülesharitud. Rahwa ülespidaja on põllu töö, kauplemine maa ja mere peal, wõi ja juust, heeringa pütik, linane riie, tubakas ja lille sibulad.

Selle riigi walitsuse al on 1) Aafias: Laga = India saaredest suurem osa, mis kokku 30,000 ruut penik. ja 18 milj. inim.; 2) Aafrikas: paar pisutest maa tükki Gese-Gineea rannas; 3) Lõuna-Ameerikas: suur tükk maad Guajaanas ja mõned saarekesed Wenefueela rannas, mis kokku 2830 ruut penik. ja 90,000 inim.; 4) Austraalias: muist Uue-Gineea saart. Nõnda on nüüd Hollandi walitsuse al ühtekokku 34,000 ruut penik. maad ja 22 milj. rahwast.

VI. Belgia kuningriik ($49\frac{1}{2}$ — $51\frac{1}{2}$ laiuse ja $20\frac{1}{4}$ kuni $23\frac{3}{4}$ pikkuse kr. al). Suurus 536 ruut penik. ja 5 milj. inim. (9120 elab 1 ruut penik. peal), neist on $\frac{5}{8}$ Germaanlased ja $\frac{3}{8}$ Prantsused ja Walloonid, nõnda ka nende keel. Enamiste on kõik Katoliku usku. 3 uniuersiteeti. Päälin Brüssel 188,000 inim. Lööwen 33,000 inim. Antwerpen 120,000 inim. Gent 130,000 inim. Lüttih 102,000 inim. — Belgia on kõige paremine haritud maa Euroopas. Rahwa ülespidaja on: wili, kõiksugu wabriku töö, puud, raud ja kiwi söed.

VII. Prantsuse keiserriik (42—51 laiuse ja 13—26 pikkuse kr. al). Suurus 9,880 ruut penik., inim. 38 milj., kellest suurem osa on päris Prantslased, muist ka Baskid, Saksilased ja Itaallased. — Prantsuse keel on wana Ladina keelest sündinud ja on hästi wälja haritud. Rahwas on

Katoliku usku, aga nende seas ka 1½ milj. Ewangl. Kalwiini usulisi ja 800,000 Juuti. — Rahwa ülespidaja on: wili ja palju lambaid, kallid marja wiin, puu-õli, siidi-ussid, sool, maarjajää, salpeter, arseeniki liht, aspesti kiwid, piissi kiwid, kriit ja m.

Linnad: unim. ja päälin Pariis, Seene jõe kaldal, 1,850,000 inim., kus ka üks ewangl. missioni feltz. Sherburg, kuulub sõa sadama lin; kauba lin Kuang, sõa lin Lille, kauba lin Nante, sõa lin Brest ja Bordoo, Tulus, Marselj 260,000 inim., Tulong, Nizza, Straasburg 83,000 inim., Reims, suur wabriku lin, Piong 320,000 inim. ja Etienne; üleüldse on 8 linna, kus enam kui 100,000 inim. Selle riigi jaus on ka Korsika saar Bahemeres, 160 ruut penik., inim. 250,000.

Prantsuse walitsuse al on ka 1) Aσίας: Ces = Indias mõned linnad pisukese maaga, Taga-Indias tük maad Kõtschiniinas, mis kokku 518 ruut penik., inim. 2½ milj.; 2) Aafrikas: Algeeriamaa ja mõned linnad Senegambia rannas, ning saared Madagaskari ümberkaudu; 3) Põhja-Ameerikas ja Shtu-Indias mõned saared, ka Põuna-Ameerikas suur tük Guajaana maad; 4) Austraalias Uue-Paleedoonia ja Markesasse saared, tema kaitsmise al ka Seltsi saared. Nõnda on nüüd Prantsuse walitsuse al 27,357 ruut penik. maad ja rahwast 45 miljonit.

§ 13. Põuna-õhtu Euroopa ehk Pireneei poolsaar.

I. Spaania kuningriik (36 — 44 laiusse ja 8 — 21 pikkuse kr. al). Suurus 9200 ruut penik., inim. 16½ milj., Katoliku usku; nende seas väga pisut Ewangl. usulisi (1 unim.). Spaania keel on wana Ladina keelest tekkinud, aga palju Germaania ja Araabia sõnadega segatud. Ilmad on mõne korra väga palawad. Ülemad maa saagid on: palju lambaid, marja wiin, puuõli, riis, siid, ka palju hallika ja kiwi soola, wask, raud, tina, elaw hõbe, kuld ja hõbe.

Riigi päälis Madriid 300,000 inim. Barseloon, Valénzia, Murzia, Sewilja, Kaadis, Granaada ja Maalaga. Ses riigi jaus on ka Baleaari saared Bahemeres.

Epaania riigi päralt on ka Aafias: Filippiini saared 2500 □ penik. ja 2 1/2 milj. inim.; Aafrikas: Kanaari ja muud saared ning mõned linnad Marokko ja Gineea rannas; Ameerikas: Shtu-Indias, Kuuba ja Portoriiko saar (3300 □ penik., 2 milj. inim.); Austraalias: Mariaani saared. Nõnda on nüüd Epaania walitsuse al 15,000 □ penik. maad ja rahwast 22 milj.

II. Portugaalia kuningriik (37—42 laius ja 8 kuni 11 1/2 pikkuse kr. al). Suurus 1700 ruut penik., inimesi 4 milj., Katoliku usku (1 uniw.). Keel on Epaania keelest tekkinud. — Talwe asemel saeab seal sagedaste wihma. Ülemad maa saagid on: wili, mitmed lõuna puu-wiljad, wiinapuud, mere weest saab rohkeste soola.

Riigi päälis Lisboa 300,000 inim., Dporto 86,000 inimesi.

Selle riigi walitsuse al on weel Aafias: Goa lin Ses-Indias, Mallo poolsaar Hiina rannas ja pool Tiimori saart Sunda saaristikus. Aafrikas: Asfoori, Madeira ja Kohilise nõna saared; mõned saared ja linnad Senegambias ja Gineeas. Hull maad Taga-Gineeas Angoola ja Benguela rannas, ning ka hommiku pool Soofala ja Mosambiike rannas. Kõik need kokku teewad 26,000 ruut penik.; inim. 3 2/3 milj. — Nõnda on nüüd Portugaalia walitsuse al ühte kokku ligi 28,000 ruut penik. maad ja rahwast 7 1/2 miljonit.

§ 14. Lõuna Eüroopa ehk Appeniini poolsaar.

I. Itaalia kuningriik (36 1/2—46 2/3 laius ja 24 1/5 kuni 36 pikkuse kr. al). Suurus 5166 ruut penik., inim. 25 milj., Katoliku usku (6 uniw.). Keel on Ladina keelest sündinud. Temal on 8 suurt maajagu: 1) Lombardia

(endine Piemonte ilma Savoieni ja Nizzata ja endine Lombardia), kus endine päälin Torino 200,000 inim. ja mere lin Geenooa 140,000 inim., Milaano (saksak. Mailand) 200,000 inim., ning ka Sardiinia saar, 400 ruut penik., inim. 600,000; 2) Beneetsiamaa, kus ülem ja mere lin Beneetsia (saksak. Weneedig), 120,000 inim.; 3) Emilia kub. (see on endine Parma ja Modeena hertsogi maad kokku) lin Bolónja; 4) Markide kub. (kiriku riigi endine hommiku poolne jagu) lin Ankoona; 5) Umbria (endise kirikuriigi keskmine jagu), lin Peruudsha; 6) Toskana maa, kus riigi pesalin Firenze (saksak. Florenz) 116,000 inim., ka Piwórno; 7) Naapolimaa, ülem lin Naapoli 420,000 inim.; 8) Sidsiilia saar, 600 ruut penik., inim. 2 milj., ülem lin Palärmo, 170,000 inim., ka Mesfiina ja Kattaania. — Maa saagid on: kõik wili, puu wili, pommerantsid, appelsiinid, sidronid; hõbe, tina, raud, elaw hõbe, maarjajää ja kõige ilusam marmor.

II. Kiriku ehk Paawsti riik, 214 ruut penik., inim. 700,000. Päälin Rooma, 210,000 inim., kus Paawsti maea ehk palee 10,000 saaliga; ja Beetruse kirik, mis kõigist kirikudest kõige suurem ja uhkem maailmas.

III. Santo Mariino prii-lin, 1 ruut penik., 8000 inimesi.

§ 15. Kesk hommiku Euroopa ehk Balkaani poolsaar.

I. Türgi ehk Osmanni riik (39—48 laius ja 33 1/2 kuni 47 1/2 pikkuse kr. al). Teda on 9 suurt maajagu, (kellest 6 päris ja 3 kaitsemise al) ühte kokku 10,000 ruut penik. ja 16 milj. inim. (Sellest on päris walitsuse al 7000 ruut penik. ja 11 milj. inim., ning kaitsemise al 3000 ruut penik. ja 5 milj. inim.) Kõigest sest rahwast on 8 milj. Slaawid, 4 milj. Rumäänid, 1 milj. Kreek-lased, 1 1/2 milj. Albaneesid ja 1 milj. päris Türklasi. Meist on 3 milj. Muhamedi usku, aga kõik muud on ena-

miste Kreeka ristiusku. Türgi keel on Mongooli keele sugust, aga ta on väga palju Araabia sõnadega segatud. — Maa annid on: wili, mais, riis, puuwil, tubak, lõuna puu wili, siid, marmor ja palju hallika soola.

Riigi päälis Konstantinoopoli 900,000 inim., Adriaanoopoli 150,000 inim. ja Filipoopoli 100,000 inim. — Selle riigi jagu on ka Skandia ehk Kreetaa saar, 150 ruut penik., 200,000 inim.

Türgi kaitsemise al, aga ise oma wüürstidest walitsesud on:

1) Serbia wüürstimaa, ligi 1000 ruut penik., 1 milj. inim., kes Slaawi sugust; päälis Belgrad. (Seal on 6 sõda linna.)

2) Rumäänia ehk ühendud Moldau-Wallahhia wüürstimaa, päälis Bukarest 124,000 inim. ja Jassi 70,000 inim. Maa suurus on peale 2000 ruut penik., inim. 4 milj.

Türgi sultani ehk keisri walitsuse al on ka Aasias: Weike Aasia, Armeenia, Mesopotaamia ja Kurdistaan, Siiria ja Palästiinamaa, ka õhtupoolne Araabia rand, Hedshas ja Seemen. Aafrikas: Egiptuse, Nuubia, Tripoli-taania ja Tuneesiamaa. Nõnda on müüid selle riigi walitsuse al ühte kokku ligi 80,000 ruut penik. maad, ja rahwast ligi 40 milj. Aga neil on 36 ise keele murret. Neist on 22½ milj. Muhamedi, 12½ milj. Kreeka, 3⅔ Armeenia ristiusku, 1 milj. Rooma Katoliku, 20,000 Ewangl. usku, ⅓ milj. Suudi ja ¼ milj. pagana usku.

II. Kreeka kuningriik (36 — 39 laiusse ja 38 — 44 pikkuse kr. al), ühes Küfladi ja Soonia saaredega, 950 ruut penik. ja 1⅓ milj. inim., kes Kreeka risti usku. Keel on wana Kreeka keelest siindinud. — Maa saagid on: wili, wiinapuud, rosinid, kallid rohud, puuwil, siid, marmor, ka kauplemine maa ja mere peal.

§ 16. A s i a.

Ulatab 10 lõuna poolse laiusse kr., 78 põhja poolse laiusse kr. ja 44—208 pikkuse kraadini. Elatab 700 kuni

800 milj. inim. Neist on $\frac{5}{6}$, kes kindla paifades elavad ja $\frac{1}{6}$ hulkujaid. Neid on $\frac{2}{5}$ Kaukaasia ja $\frac{3}{5}$ Mongoolia seltsi ning ka wäha Malaia seltsi.

1) Kaukaasia seltsi on: Kaukaaslasted, Pärsialased, Indud, Araablasted ja Juudid.

2) Mongoolia seltsi on: Mongoolid, Buhaarid, Mandshuurid, Tsapaanid, Hiinlasted ja Taga-India rahwas.

3) Malaia seltsi on: Malakka poolsaares.

Kõigest sest rahwast on 13 milj. ristiusku (enamiste Kreeka usu seltsidest), $1\frac{1}{2}$ milj. Juudi usku, peale 80 milj. Muhamedi usku, ja umbes 600 milj. paganaid. — Rahwal on 153 ise keele murret; nemad on tarkuse poolest mitmekesised: Alalikus tarkuses kõige enam õppetud on Hiina, Tsapani ja Indu rahwas; aga kõige wähem haritud on kolijad ehk hulkujad ja Siberimaa paganad.

Astias on 4 keiserriiki, 2 kuningriiki ja mitu konni ehk würsti riiki; aga kõigest maast on pool jagu Eurooplaste walitsuse al.

Maad ja riigid:

I. Wene riigi maad Astias, on 276,000 ruut penik. ja $8\frac{1}{3}$ milj. inimesi. Need maad on:

§ 17. Põhja-Astia.

A. Siberimaa (42—78 laiusse ja 69—208 pikkuse kraadini). Suurus 270,000 ruut penik. ja 5 milj. inim., kellest $\frac{2}{3}$ Eurooplasti (enamiste Wenelased, — keda aeg aealt senna on wiidud), $\frac{1}{3}$ päris sealt maa rahwas, kes mitmet sugu seltsi, ning räägiwad hommiku Astia keelt; nemad elawad karjast, jahist ja kala püügist; neist on palju Muhamedi ja ka pagana usku.

Seda maad loetakse 4 jaurks, ja need on:

1) Kes-Siberimaa, kus Tobolski ja Tomski kub. ning Semipalatinski maakond.

2) Kesk-Siberimaa, seal on Jenisei ehk Krasnojarski kub. ja Irkutski kub. ning Baitaali järwe maakond.

3) Taga-Siberimaa, seal on: a) Amuuri ja b) Kanna kub. (mis 1858 aastast saani Wene riigi päralt on); d) suur Jakutski kub.; e) Dhotska maakond ja Kamtshatka poolsaar, ning g) Tshuttshide maa. Taga-Siberi jaus on ka suur Tarakai ehk Karahwto saar 2000 ruut penik. ja Kurilli saared ning ka Uus-Siberia saaristik.

4) Kirgiisidemaa, kus $1/2$ milj. Muhamedi usku Kirgiisid oma karjadega ühest teise uidawad. Selle järele arwatakse ka need ueste peale saadud maakonnad Turkestani maast. — Lõuna-Siberi on wiljaline maa ja kasvatab ka wiljapuid ja suuri metsasid, kulda, hõbedat, waski, rauda ja muud; aga põhja pool jää mere ligidal ei kasvata ta enam midagi, kuid saab üksnes metsa elajate kallist nahkadest ja kaladest ülespidamist.

§ 18. S h t u - A s i a.

B. Kaukaasimaa (39—47 laiuse ja 55—68 pikuse kr. al). Seda maad jautab pik ja kõrge Kaukasuse mägestik kahels jooks, lõuna ja põhja Kaukaasiks, mis kokku 5569 ruut penik. teeb ja ligi 4 milj. inimesi, kes mitmet suguseltsi (enamiste Türglaste sugust), ning kellel 80 keele murrakat. Kõik enamiste on naad Muhamedi usku, muist ka risti ja Juudi ning ka pagana usku.

a) Lõuna-Kaukaasia, seal on: 1) Jorgia ehk Gruusia kub., kus kõige Kaukaasimaa ülem lin Tiflis 60,000 inim., 2) Imeeria kub. lin Kuttais, 3) Shirwani ehk Karabahi kub. lin Baaku, 4) Dagestaani kub. lin Därbend.

b) Põhja-Kaukaasias on: 5) Teereki kub., 6) Kuubani ehk Tserkessi kub. ja 7) Stawroopoli kub. — Lõuna-Kaukaasia on väga ilus, wägew ja wiljaline maa, kasvatab wiina puid, wilja puid, mandlid, wiigi puid, puutilla, siidi, riisi, õlipuid, wilja, metsa, kodu ja metsa elajaid; pealegi weel rohkesti maa õli (Petroleumi).

II. Türgi riigi maad Aasias on 30,000 ruut penik. ja 16 milj. inim. (Ulatab 30—42 laiuse ja 44—66 pikuse kr.). Rahwas on: Türglasted, Turkomannid, Gruusiad,

Kurdid, Armeenlased, Araablased, Siiralased, Juudid, Kreeklased, Mustlased ja Siirooplased. — Maa annid on: põllu wili, siid, puuwil, puud, puudli, rohud, wiinapuud, riis, tubakas, lojuste karjad ja kauplemine. Need maad on:

A. Weike Aasia ehk Lewante wai Anatoolia poolsaar, 10,000 ruut penik., rahwas enamiste ristiusu nime kandjad. — Ülem lin Brussa 80,000 inim., suur kauba lin Smürna 150,000 inim. ja Skutaari 80,000 inim., ka Gewesuse lagund müüride waremed.

Weike Aasia järele on ka Küiprose saar, 300 ruut penik., 85,000 inim.; ka Sporaadi saared, need on: Koodus 30,000 inim., Karpaato, Patmus, Kosfi, Saamos, Skiio, Mitiliino ja weel palju teisi wähemaid saaresid. Weike Aasia on ilus ja väga wägew maa, aga harimata.

B. Armeeniamaa, rahwas enamiste Armeenia ristiusku (mis üks Kreeka usu ifeselts on). Ülem lin Erzerum 40,000 inim. (6000 jalga merest kõrgemal). Üleüldse on maa kõrge ja mägene.

D. Kurdistaan ehk (endine) Afsiiriamaa, rahwas muist risti ja muist Muhamedi usku. Ülem lin Diarbekr. Maa on väga mägeline.

E. Mesopotaamiamaa, Eifrati ja Tiigrise jõe wahel. Rahwas Muhamedi usku. Ülem lin Moosul; wana Niinive linna asemel on nüüd Nuunia küla. Maa on enamiste tasane ja wägew.

G. Sirak-Araabia ehk (endine) Kaldea wai Pabilooniamaa, Eifrati ja Tiigrise jõe suu ümber kaudu. Rahwas on Muhamedi usku. Ülem ja suur kaubalin Bagdaad 90,000 inim., Basra 80,000 inim.; seal on ka wana Pabiloonia linna müüri waremed, kus weel üks suur torn 33 sülda kõrge ja 38 sülda ümbert mõõta. — Maa on tasane ja väga wägew.

H. Siiriamaa ehk Soristaan, Wahemere ääres; rahwas on enamiste Muhamedi usku, aga nende seas ka palju Nestooria ja Tooma ristiusulisi, nii kui Piibanoni mägestikus 100,000 Maroniiti.

See maa on kahes jaus, ja need on:

1) Siiria ja Wõniitsiamaa, ülem lin Haaleb ehk Aléppo (endine Peroe), Saide (endine Siidon), Sur (endine Tiirus), Antiikia (endine Antiookia), Kataafia (endine Laodikea).

2) Palästiinamaa, on peale 400 ruut penik. suur, see on 240 wersta pik ja 100 lai. — Rahwas on enamiste Araablased ja Kreeklased; kõik räägivad Araabia keelt. Usu poolest on naad enamiste Muhamedi, aga ka palju ristiusulisi, kõige enamiste Kreeka usust.

Seda maad nimetatakse Piiblis ka Kaanaani-, Iisraeli-, Tõutuse- ja Pühaks-maaks, ehk ka maaks, mis jookseb piima ja met. — Tema on Aasia, Aafrika ja Euroopa keskvahe kohas, ning tema rajad on: a) Põhja pool kõrge Liibanoni (Gestikeeli walge) mägestik; b) õhtu pool Wahe-meri; d) lõuna pool Araabia kõrbe; e) hommiku pool Siiria kõrbe.

Jordani jõgi (mis 200 wersta pikkalt jookseb), lahutab seda maad kahels jauts; ta tekitab Liibanoni mägestiku hallikadest ja jookseb Meeroni ning ka Geneetsareti järvest läbi; sealt väljamannes on ta juba 80 samm lai ja mõnest kohast ligi 3 sülda sügaw, aga paisub edasi minnes ikka laiemaks, sest et hommiku poolt Jarmuki, Saboki ja Kritti ning veel mittu pisemat jõge tema sisse jooksewad; nõndasamuti ka õhtu poolt mitmed vähemad jõed Jordani sisse oma wet kallawad, — seepärast ta siis ka, enne kui Surmu järvesse oma jooksmist lõpetab, on kahe võrra laiem kui Geneetsaretist välja tulles. — Hommiku poolt Arnoni, Saaredi ja veel muud, ning õhtu poolt Riidroni jõgi jooksewad Surmu järvesse; aga Riisoni jõgi läheb läbi Jesreeli tasandiku ehk oru Karmeli mäe nõna ligidal suure Wahemeresse.

Meeroni järw on 10 wersta pik ja 5 lai, siiski tema kuivab mõnel suul peagi hoopis ära. Temast 20 wersta lõuna pool on Geneetsareti ehk Tibeeria järw või Kalilea meri, mis 20 wersta pik ja 10 lai, ning 500 jalga madalamas kui Wahemeri, aga temal on selge wesi ja palju kalu sees. Geneetsaretist ligi 100 wersta lõuna poole on

Surmu ehk Asfalti järv ehk Soola-meri (kelle aset wanal aeal Siddimi oruks kutsuti ja mis siis otseski Jehooma rohu aid oli), mis 70 wersta pik ja 20 lai (üleüldse 30 ruut penik. suur), ning on sügawal kõrge mägede wahel, 1235 jalga madalamal kui Wahemeril, nõnda et seal suure palawa käes kõik Jordani ja muu jõgede wesi tema sisse ärakuwab. — Praegu weel näitab tema Sumala äraneedmist ja nuhtlust ülesse, sest tema wõruda soolase wee sees surewad kõik wee=loomad ära, mis Jordan ja muud jõed alla wiivad, ja tema raske soola aur tungib mõne minutiga inimese riietest läbi. Seepärast ei jõua ka linnudgi tema üle lennata, waid kukuwad sisse. Tema wee sees on $\frac{1}{4}$ osa üsna soola, seepärast on ta ka nõnda raske, et ta üsna õppimata ujujat peal kannab. Mäe=waik ehk maa=pigi, mis sagedaste wee peal ujub, annab tunnistust, et maa=aluse tule läbi seal maa alla wõnnud ja järv asemele sündinud. Tema kallaste peal ei kaswa üht puu ega rohu taimestikki, kuid üksnes paljad kaljud; maa on otseski tulest ärapõlenud, ning ta ümber on palju kõrbe maad. Hommiku pool tema käära sees on palju soomaad ja seal arwatakse ka endine Soari lin olnud.

Põhja poole Riibanoni mägestikust lähawad lõuna poole kaks suurt mägestiku rinda, kõige Palästiina maa läbi, teine õhtu ja teine hommiku poolt Jordanit. — Õhtu poolne Jordani maa on enamiste kõik kõrge mägeline ja orgline maa; Wahemere äärest hakkates on ta madal ja tasane, aga jo 10 kuni 30 wersta hommiku poole minnes, hakkab ta pikkamisi kõrgemaks minema, seni kui Jordani ligidal langeb ta jälle järsku wäga madalaks. — Jesreeli ehk Jisreeli tasandik, mis Wahemerest Jordani jõeni ulatab, jautab seda (õhtu poolist) maad kahets jauks: põhja poolset jagu nimetatakse Kalileea ja lõuna poolset osa Samaaria ja Juudamaaks. — Kalileea maal on Taabori mägi, mis 1750 jalga kõrgem on, kui ümber olew maa, ta on ümbert ringi ilusat metsa täis. — Samaaria maal on Gewraimi mägestik, kelle jaus on ka Karmeli seljandik (Gesti keeli wilja wäli), mis mere poolt otsast 1500 jalga

kõrge — ja Silboa mägestik, — ning ka Kriifimi ja Gebali mägi. Kõige lõuna poolsem on seal Juuda maa, kus Juuda mägestik on, ning selle jaus veel üks teine Karmeli mägi; peale see veel Siioni ja Moriia mägi, kes mõlemad Jeruusalema linnas on. Oli mägi, mis hommiku pool Jeruusalema linna, üle Riidroni jõe, on põhjapoolt lõuna poole ligi 7 wersta pik ja mõnest kohast 2600 jalga kõrge; temal on kolm iseäranis kõrgemat kohta ehk kinku: põhjapoolne kink nimetatakse Kalileea mäeks (selle et Kalileea rahwas, kui paasa pühadele tulid, alati senna omad telgid üles löid), ning lõunapoolne kink kutsutakse pahan-duse mäeks, (seepärast et kuningas Saalomon oma wana ea sees senna ebajumalate teenistust üles seadis), aga kesk nende kahe esimese wahel on Kolgata kink ehk mägi (eestikeeli: pealae ase, sest et seal kurjategijaid ärահuffati ja ka Kriistust nende sekka arwati ning risti löödi). — Lõuna pool Juudamaa rajal on Gemori mägestik. Güileadi maal on Güileadi mägestik; selle jaus on ka Neebu mägi, kelle peal Biska kink on. Seda mere randa, mis Karmeli mägestikust põhja poole, hütakse Alko tasandikuks (see oli wanal aeal Wõniitsia ehk Tiiruse maa jagu), aga mis lõuna pool, nimetakse Saaroni tasandikuks ehk lagedaks (see oli Jisraeli Samaaria maa jagu, ja mis veel praegugi otse-kui lilli aid on.) Aga veel enam lõuna poole (Juudamaa õhtu poolse külles) on Seewila tasandik (mis Wilistide maa oli). — Juudamaa hommiku poolse külles, wasta Surru-järwe, on kammis suur kõrbe, nimega Engedi; selle põhja poolne (ahtam) ots, mis süiski veel paarkümmend wersta lai, on Jeruusalemast hommiku poole Oli-mäe taga (Seeriku pool) ja nimetadi Juudamaa kõrbeks (nüüd Kwarrantaania kõrbe), kes oma palju mäe künkade, koobaste ja pragude läbi nüüdgi veel iisna rööwlide pesa on. —

Hommiku poolne Jordani maa ehk Perea on pisut tafasem, kui õhtu poolne, ning rikkas karja-maadest. Saboti jõgi, mis hommiku poolt Jordani sisse jookseb, poolitab seda maad kaheks; tema põhja poolist osa hüüti Baasaniks,

lõuna poolist Siileadiks, kelle lõuna pool jaus ka Moabi väline maa oli.

Kliima on hea ja paras sooja, ilmad terved ja ilusad, sest et ta paraja zooni lõuna poolse jaus 31 kuni 33 1/3 laiuse ja 52—54 1/2 pikkuse kraadi al seisab, pealegi suure Wahemere ääres. — Juuda rahwa uue aasta hakkatuses (meie sügisel), enamiste Oktobri ja Novembri kuu wahel, tuleb seal „warane“ wihm, ja siis hakkawad põllumehed kiindma ja külmama; enne seda maa ei lagune, waid on kivi kõwaks kuiranud ja suuri pragusid sisse tõmbanud. — Talwel tuleb seal arwaste mõni kord lund, aga mis ruttu jälle ärasulab. Baast Maarja-päewa aegu tuleb siis jälle (hiline) wihm (enamiste pikksega,) ja rahwas teeb siis sui wilja maha, ning Pihawõtte ja Suiste pühade wahel on seal süda lõikuse aeg, kus ka pisut wihma tuleb; aga pärast seda tuleb suur palaw suwe aeg, mil enam wihma piiskagi ei sada, waid maa jääb kalgiks kui kalju; üksnes lastet on sel aeal rohkesti.

Tema oru maad kaswatawad puuwilla, wiina, palmi, õli ja wiigi puid, seesami taimi, tura pilliroogu ja pea-aegu kõiki lõuna maade puu ja muid wiljasi; aga mäed kannawad seedri puid ja kõiki külmema maade wiljade sugusid. Elajatest on seal: kallimat sugu hobused, Ungoora kitsed (siidi farnatse willaga), raswasaba lambad ja palju muid. — Nõnda wõib teda küll õigusega kõige paremaks maaks arwata kõige maailma maade seas. — Iseäralikult weel see maa Geneetsareti järwe ümber on otsata ilus ja rammus (Geneetsaret on eestikeeli aiamaa); nõndasamuti on ka Jordani org väga wägew; aga sealne hooletu rahwas paneb palawa süüiks, et teda hoopis harimata jättab.

Wana aegne Wisraeli rahwas (omal aeal) haris tubliste põldu, aga nüüd elab seal enamiste Araabia rahwas, kes põllupidamisest ei hooli, waid oma lojuste karjadega senna ja tänna uidawad, ehk ka sagedaste weel rõwli ametit pidawad, et keegi põldnik ei wõi rahuga oma tööd teha; seepärast siis nüüd seisab see ilus, wägew ja kuulus maa enamiste harimata ja on üsna korratu; — ka käiwad seal

fagedaste hirmsad maa = wärisemised ja suured põua aead, ning rohujirtsud, kes Araabia kõrbest määratu parmade kaupa tulewad, kõik wilja, rohtu ja puudgi paljaks sööwad, ning siis mädanedes mittu kord katku tõbe sünnitawad.

Tähtjamad linnad Juuda maal on: Jeruusaleem, 17,000 inim., kellest 7000 Muhamedi, 5000 Juudi, 4000 ristiusku (kes enamiste Kreeka usulised), ning 1000 Armeenia ristiusulist. Jeruusaleem on Wahe=mere ja Surnu=järwe wahelkohas, esimesest ligi 40, ja teisest peakfist 30 wersta kaugel, ning on nelja mäe kühmu peale ehitud. Need on: Siioni, Moria, Akra ja Petsaata mägi. Nende wahel linna sees on Gihoni ja Hinomi org; aga linna ja Oli-mäe wahel on Zoosawati ehk Kiidroni org. Linnas on 5 turgu ja 170 uulitsat (mis kül kitsad ja kõwerad), ning 7 wärawat, kellest 1 hoopis kinni müüritud, 2 muidu kinni pantud ja 4 kust weel sisse ja wälja käiakse. Need 4 wiimast on: hommiku pool Stehwanuse wäraw, lõuna pool Siioni wäraw, õhtu pool Zoppe wäraw ja põhja pool Tamaskuse wäraw. — Rahwas elawad seal sees (oma usu järele) neljas jaus: 1) Türklaste elu ase ehk korter, mis kõige suurem, on enamiste põhja hommiku poolse linna jaus (kus ka see endine kuulus terweks tegia Pedestatiif); nende suur Moshee (palwe maja) on lõuna hommiku poolse külges; wana aegse Jisraeli ilusa templi asemel (walli ääres). — 2) Juudide korter, on kõige wähem, ja on lõuna pool külges, muist ka lõuna õhtu poolse linna jaus Siioni mäe peal (see mägi on 2350 jalga kõrgem merest). — 3) Armeenlaste korter on lõuna õhtu pool külges, ning siin on ka Ewangeliumi usuliste Kristuse kirik Siioni mäe peal. — 4) Kristlaste (ristirahwa) korter on põhja õhtu pool linna serwas Zoppe wärawa ligidal, siin on ka kuulus Kristuse haua kirik ja Ewangel. usu piiskoppi maja ning Hiskia tiif.

Jerusaleemast lähäb tee hommiku poole, 150 jalga kõrgest kaunis järsku alla Kiidroni jõele, ja sealt jälle peakfist niisamuti üles Olimäele (seda teed mööda, linnast kuni Kolgata kingu juure, on arwata 1 werst maad). 1 1/2

wersta Šlimäest hommiku poole on Betaania (nüüd Laatsaruse küla); sealt lähäb tee ülemal nimetud Awarantaania (Suudamaa) kõrbest läbi Jeeriku (nüüd Naħa) poole. — Jeruusalemast 8 wersta lõuna poole on Beetlehem (eestikeeli leiwa kodu), kus 3000 inim. elab, kes kõik enamiste Kristlased. — Wersta 17 Beetlehemast lõuna poole on Heebbron (wanast Mamre koht), kus 10,000 inim. elab. — Jeruusalemast õhtu poole, Wahe-mere ääres, on Joppe (Saawa) lin (eestikeeli Jlus), kus 6000 inim.

Jerusalemast lähäb tee põhja poolse Tamaskuse wärawast wälja, peale 100 wersta kesk Samaaria maast läbi kuni Kalileea maale Naatsareti linna. Selle tee ääres, Juuda ja Samaaria maa rajal, on endise Beeteli linna ase, aga kesk Samaaria maal on Sekemi ehk Siigari lin (nüüd Naablus), kus 10,000 inim. Wana Samaaria on nüüd üks paljas küla.

Kalileea maal on Naatsareti lin (eestikeeli Lilla kroon), kus 3000 inim., kes enamiste risti usku; — sealt wersta 10 põhja poole on Raana lin, ja sellest wersta 15 hommiku poole (Geneetsareti järwe ääres) Tibeeria lin; selle ligidal ka Magdaala lin; sealt wersta 6 põhja poole (nimetud järwe ääres) on Betfaida, ning sealt wersta 5 (järwe äärt mööda edasi) on nüüd Kapernauma küla; aga kõige enam põhja pool on Keisarea Wilippuse lin. — Enamiste kõik teised linnad, mis Biiblis nimetud, on ammugi jo ära häwitud.

Kõik see Palästiina-maa oli wanal aeal Hammi poea Raana-ani sugu päralt, neid oli 7 suguaru rahwast; pärast sai ta Jisraeli 12 suguarule ärajaetud. — Juuda-maa sai Siimeoni, Juuda, Benjamini ja Taani suguarule; Samaariamaa: Ewraimi ja poole Manasse suguarule; Galiläämaa: Jisaskari, Seebuloni, Našeri ja Naħwtali suguarule; Baasanimaa: poole Manasse suguarule, ja Siileadimaa: Raadi ning Ruubeni suguarule. — Aga pärast, kui Jisraeli kuningriik lahets lahus, kadusid suguarude piirid ära. Maħabejide aeal tekkisid need 4 maakonna nime: Juuda, Samaaria, Galiläa ja Perea maa. Aga

viimaks, kui Rooma sõjavägi Jeruusalema ärarikkus ja Juuda rahwa laiali pillas, said ka (Iisraeli) suguarud isegi ärasegatud. — 636. aastal sai see maa Muhamedi usuliste walitsuse ikke ala, nõnda leinab ta nüüd seal ja ootab, kuni Issanda ettekuulutamised täidetud saavad.

§ 19. Lõuna õhtu Aasia.

Araabiamaa (13—34 laius ja 51—78 pikkuse fr. al). Suurus: 50,000 ruut penik., inim. 12 milj., kes osast Beduiinid (kõrbe lapsed); kõik on Muhamedi usku ja räägivad oma Araabia keelt. — Maa annid on: kohvipuu, wiinapuu, Datlipuu, palmipuu, suhkruroog, riis, kookuspähklid, tubakas, õlipuu, kummipuu, palsam, kallist sugu hobused, kaamelid ja rasvasaba lambad. — Öhtu lõuna poolne jagu maad on Türgi, keskhommiku poolne osa oma würstide walitsuse al. Keskmää on väga kuiv ja kõrbene. Tähtsamad linnad Türgi jaus on: Mekka ja Meedina. Aadeeni lin on Inglaste päralt. Türgi jaus on ka Siinai poolsaar, kus Siinai ja Dorebi mägi.

§ 20. Kesks-Aasia.

I. Siraanimaa, seal on 3 riiki: Persia, Afghaniistaan ja Beludshistaan. — Maa annid on: Riis, wili, marjamiin, puuwil, suhkur, tubak, kuld, tina, weewel, kiwisööd ja palju soola, ka kallid hobused.

1) Persia kuningriik, 26,000 ruut penik., 10 milj. inim., kes enamiste Muhamedi (shiiti) usku. $\frac{1}{10}$ rahwast on Türgi sugust ja $\frac{1}{10}$ koliad. Maa on kõrge ja kuiv, kesh ja hommiku pool jaus on suur soola kõrbe. — Päälin Teheraan, 120,000 inim.; Issahaan, 150,000 inim. ja Teebriis 160,000 inim.

2) Afghaniistaani riik, 13,000 (?) ruut penik., inim. 4 milj., kes Persia ja India sugust, enamiste koliad; kõik Muhamedi (Sunniiti) usku. Maawalitsus on ühe Ahanni ehk pealiku al. — Öhtu lõuna pool jaus on suur

liiwa kõrbe. — Päälin Raabul, 80,000 inim.; ka Kan-
dahaar ja Heraat.

3) Beludshistaani riik, 7000 ruut penik., inim.
2 milj., Muhamedi usku, kes enamiste koliad ja Afgha-
nide sugust. Maa on kivine, liivane ja muist liiwa
kõrbene. — Päälin Keelat. Maad walitseb üks Shann ehk
pealik.

II. Turaani ehk Turkestaani wõi Tartarimaa
(33—44 laius ja 74—95 pikkuse kraadi al). Suurus
22,000 ruut penik., inim. 4 milj., kes enamiste Persia
rahwa kinnust ja Muhamedi usku; ülem keel on Persia
keel. Maa annid on: wili, marjawiin, puuõil, süid, tu-
bak; ka raswasaba ja muud lambad, kaamel ja hobune. —
Seal on mittu Shanni ehk pealiku riiki; nii kui: 1) Shii-
wa, 2) Bukhaara, 3) Kunduts, 4) weikesed mägestiku
riigid, ja 5) Ula rahwa maad. Ülemad linnad on: Kho-
kand 100,000 inim., Kunduts ja Bukhaara 100,000 inim.,
Turaanis on palju Steppimaad ja pisikesi soola järvesid.

§ 21. Kesk hommiku Aasia ehk Ida-India

mis kolmes jaus on: Cesindia, Tagaindia ja Taga-
india saaristif.

I. Ces-Indiamaa (6—35 laius ja 85—114 pik-
kuse kraadi al). Suurus 70,000 ruut penik., inim. 180
milj., kes Indud, Mongoolid, Malaid, Araablased, Afgha-
nid, Persid, Armeenlased ja Inglased on, ning kellest $\frac{3}{4}$
Braama ja $\frac{1}{4}$ Muhamedi usku, ning 70,000 Tooma
ristiusku; ka on misjonäride läbi jo ligi 200,000 Ewangl.
usku pöördud. — Päril Indu rahwal on 4 seisust ehk
kasti: 1) Bramiinid ehk preestrid, 2) Tseedrid ehk sõame-
hed, pealikud ja würestid, 3) Waisfid ehk ametnikud ja
hantwärid, 4) Suudrid ehk põldnikud. Paariad ehk sulas-
sed ja põldnikude alamad on weel peale nende. Selle
maa põhja poolset jagu hüütakse Industaan, aga lõuna
poolset Deekhan, kelle õhtu poolset äärt nimetakse Mala-
baari ja hommiku poolset Koromandeli rannaks, aga lõuna
poolset otša Komoriini ninaks.

Üleüldse võib ütelda, et see maa oma andide poolest on peaaegu kõige kallim kõiges maailmas; ta kannab kallist wilja, puuwilla, pambuse puud, wärwi puud, palmipuid, piifangid, pippart, suhkru roogu, jahwrani, tubakat, ka kartohwilitki ja kõik muud rohkest.

Seeft maast on 61,000 ruutpenik. ja peale 180 milj. inim. nüüd Britannia riigi walitsuse al (34,000 ruutpenik. täieste Inglise päralt ja 27,000 ruutpenik. kaitsmise al). — Ülemad linnad on siin: Kalkutta (Induseeli Kallikotta), 1 milj. inim., kus ka Inglismaa wiitse (abi) kuningas aset peab. 2) Madraas, 720,000 inim. 3) Bombee, 400,000 inim. Teised suured linnad on: Benaares, Luknow, Delhi, Lahore, Agra ja Haiderabad; tähtjas on ka Trankebar. — Selle maa jaus on ka Seiloni saar, mis 1200 ruutpenik. suur ja $1\frac{3}{4}$ milj. inim., kes pagana Buddha usku. Nõnda ka Lakediwi saarestik.

India oma würstide walitsuse al on kõiges weel 4000 ruutpenik. ja 4 milj. inim. (need on Himaalaja mägestikus). — Nõndasamuti on ka Prantsuse käes pisut maad (Koromandeli rannas) Pondisheeri linnaga. — Ka Portugalia käes on wähe maad (Malabaari rannas Goa linnaga).

II. Taha Indiamaa ($1\frac{1}{2}$ —27 laius ja 108—127 pikkuse kr. al.) Suurus peale 40,000 ruutpenik., inim. ligi 30 milj., kes enamiste Mongoolia, pisut ka Malaisia seltsi, ja kellest suurem osa pagana Buddha, muist aga Konwuutsee ning Muhamedi (Malaid) usku on. Maa annid on: suured metsad, riis, mais, palmid, suhkur, thee; palju kulda, hõbedat, platinat, zinki ja rauda. Selle maa jaud:

1) Inglismaa päralt on õhtupoollsed maakonnad, nimega: Asam, Arakan, Peegu, Tanasserim ja Singapuralin Malakka saare peal; ka Andamaani saarestik ja weel muud pisukesi saaresid, mis ihte kokku peale 10,000 ruutpenik. maad teeb.

2) Birmani keiserriik, ligi 9,200 ruutpenik., 6 milj. inim., kes Buddha usku. Pää-lin Mandelai.

3) Siami kuningriik, 13,330 ruutpenik., 6 milj. inim., kes Buddha usku. Pää-lin Bangkok 400,000 inim.

4) Anami keiserriik ehk Kõtschinghiina, 9700 ruutpenik. 10 milj. inim., kellest on alamad Buddha, üle-mad aga Konwuutsee ja ligi $\frac{1}{2}$ milj. ristiusku pöördud. Pää-lin Huee. — Aastal 1862 wõitsid Prantsused tiif-kese maad enestele (Kambodja jõe suus), kus mere lin Saigun 100,000 inimestega.

III. India saarestik (9 lõuna poolsest kuni 19 põhja poolse laiusse ja 110—150 pikkuse kr.). Suurus arwata 40,000 ruutpenik., inim. 30 milj., kes Buddha ja Muhamedi usku, aga ka palju jo ristiusku pöördud. — Maa annid on: wili, pippar, kampweer ja muud kallid rohud, ka kuld, raud, teemanti; ta on iga asja poolest rikkas.

1) Nelli suurt Sunda saart; need on;

a) Sumatra, 7000 ruutpenik. 7 milj. inim., on enamiste Hollandi käes.

b) Dshaawa (saksa keeli kirjutakse Jaawa), 2400 ruutpenik. 14 milj. inim.; seal on Hollandi Indiamaa walit-suse ülem lin Bataawia, 160,000 inim.

d) Borneo, 13,000 ruutpenik., 5 milj. inim.; suurem osa Hollandi käes.

e) Tseelebes, 3000 ruutpenik., on peakfist kõik Hol-landi käes.

2) Weikesed Sunda saared, Hollandi päralt.

3) Maluffi ehk Nehusaared, Hollandi käes.

4) Filippiini saared, 4000 ruutpenik., kellest 2500 ruutpenik. ja $2\frac{1}{2}$ milj. inim., on Spaania päralt, kus ülem lin Manilla, 150,000 inim.

§ 22. **Hommiku Aasia.**

I. Hiina keiserriik, (19—53 laiusse ja 91—153 pikkuse kr. al.) Suurus 250,000 ruutpenik., inim. 400 milj, kes enamiste pagana Buddha, Konwuutsee, Laama ja Saama usku. Põhja õhtu pool kess maad on suur Goabi liiwa-kõrbe, 3500 wersta pik, 700 lai. Tähelepanemise

wäärt on ka Hiina ja Mongoolia maa wahel suur müür, mis peale 2000 wersta pik ja 4 sülda kõrge. Maa jaud on:

1) Päriss Hiinamaa, 73,000 ruut penik., inim. 370 milj. (peale 5000—1 ruutpenik. kohta), kellest muist ka üsna wee peal elawad. — Maa annid on: wili, riis, thee, puuwil, siid, sool, kiviööed, kuld, hõbe, wass, raud, tina ja portselani sawi. — Pää=lin Pee=King, peale 2 milj. inim. Teised suured linnad on: Nan=King, 1 milj. inim., Shangai 700,000 inim. ja Kwantong 1 milj. inim. Üleüldse on 1572 linna. Tähtjas on seal ka suur keisri kanaan, mis 2100 wersta pik.

2) Mandshuuriamaa, 15,000 ruut penik., 3 milj. inim., enamiste koliad, kes karjast ja wiljast elawad.

3) Hiina asujate maad kesl Aasias, need on:

a) Mongooliamaa 90,000 ruut penik., 3 milj. inim., kes enamiste koliad.

b) Dshungaariamaa, peale 10,000 ruutp., $1/2$ milj. in.

d) Turfan ehk kõrge Tataariamaa, 17,000 ruutpenik., $1\frac{1}{2}$ milj. inim., kes Muhamedi usku, põldu hariwad, kauplewad ja karja pidawad.

e) Tüübetimaa 30,000 ruutpenik., 10 milj. inim.; wägew wapper ja õppetud rahwas, Laama usku ja karja pidajad; maa annab wasske, tina ja soola.

4) Maad, mis Hiina kaitsemise al on:

a) Korea poolsaar, 4000 ruutpenik., 8 milj. inim., Dshapanide sugust ja usku; on hoolas rahwas.

b) Laadaki riik, õhtu pool Himaalaja mägestikus, rahwas Afghanid.

d) Anami riik Taha Indias.

Peale nende on Kwantongi sadamas Hong=Kongi saareke Wittoaria linnaga Inglise päralt, ning Makao poolsaareke 100,000 inim., Portugalia päralt.

IV. Dshapani (saksakeeli kirjutakse Japani) keiserriik, saarede peal (30—46 laiuse ja 147—163 pikkuse kr. al). Suurus 7400 ruutpenik., 37 milj. inim., kes Buddha usku. Üks väga hoolas rahwas. Maa on mägin ja liiwane, ilmad head, looduse rikkus suur: wili, kõige parem

riis, thee, puuvil ja tubakas; kuld, hõbe, wass, tina, elaw hõbe, zink, portselani sawi ja teemant; ka weiksid ja hobusid kaswatakse rohkesti. Pää=lin Dshedo (saksa. Jedo), 2 milj. inim., ka Nangasakki.

§ 23. **A f r i k a.**

(Ulatab 37. põhja poolsest kuni 34 $\frac{1}{2}$ lõuna poolse laiusse ja 1—70 pikkuse kraadi al.) Inimesi 200—300 milj., muist päris, muist sisse tulnud rahwas. Päris rahwas on Neegrid, Rahwid, Gontentottid, Abesiinid, Koptid, Berberid ja Stabiilid. Sisse tulnud on Araabid, Türgid, Juudid ja Eurooplased. — Keel ja lõuna pool on $\frac{3}{4}$ Neegri seltsi, aga enamiste põhja pool on $\frac{1}{4}$ Kaukaasia seltsi, need on: Marokko, Algeeria, Tripolitaania, Egiptuse ja Nuubia rahwas. Üleüldse on peale 100 wõerast keele murret. Usu poolest on peale 100 milj. paganaid, teised on Muhamedi usku, aga 1 milj. Juudi usku ja pisut ristiusku.

Maad ja riigid.

§ 24. **Põhja hommiku Afrika.**

I. Egiptusemaa, Türgi ülema walitsuse al, 8372 ruut penik., inim. 4 milj., enamiste Araablased ja Türlased, kes Muhamedi usku. Tema pärisrahwas on Kaptid, kes ristiusu nime kandjad; ka on seal Armeenlasi, Juuti, Neegrise ja Eurooplasi. — Maa annid on: kõik sugu wili, riis, mais, suhkur, pippar, tubak, linad, puuvil, sool, kivi söed ja ka kodu elajad. — Ülem lin Kahiira, 300,000 inim., ja mere lin Aleksandria 150,000 inim., ka Sues, ning ememuistne päälin Theeben. — Tähtjas on seal Suesi Kanaal (kaewandit), mis 1865 aastal walmis sai ja Wahe ning Punast merd ühendab.

II. Nuubiamaa, on Egiptuse walitsuse al, 15,000 ruut penik. suur, 2 milj. inim., kes Muhamedi usku. — Maa annid on: odrad, nisud, oad, tubak, puuvil, palsmid,

kallid rohud, lambad ja kitsed. Ülem lin Kartuum, 40,000 inim.

III. Abessiiniamaa, 10,000 ruut penif., inim. 4 milj., kes üks Kreeka risti usu selts on; nende seas on ka palju Juudi ja Muhamedi usulesti. Maa annid on: kõik lõuna puu wili, aloe, mirri, kassia, kohwi, suhkur, puuwil, ingweer, pealegi kulb ja kiwi sool.

§ 25. Põhja Aafrika ehk Bahemere ranna maad.

Rahwas on: Maurid, Berberid, Kabiilid, Araabid, Juudid, Neegrid ja Eurooplased. Maa annid on: wili, puuwil, suhkru roog, õlipuud, kallid pähkled, ka wass ja kallid kiwid.

I. Tripolitaaniamaa, Türgi ülema walitsuse al, 8000 ruut penif., inim. ligi 2 milj., kes Muhamedi usku. Ülem lin Tripoli.

II. Tuneesiamaa, nimepidi ka Türgi al, 3000 ruut penif., inim. 1 milj., kes Muhamedi usku. Ülem lin Tuunis, 100,000 inim. (Wanast oli seal kuulus Kartaagu lin.)

III. Algeeriamaa, 3 kub. Prantsuse pävalt; üleüldse 7107 ruut penif., inim. $2\frac{2}{3}$ milj., enamiste Muhamedi usku. Ülem lin Albsheir, peale 100,000 inim., kelle seas peale 70,000 Eurooplast.

IV. Marokko keiserriik, 13,000 ruut penif., inim. 9 milj., kes Muhamedi usku. Ülem keel on Araabia keel. Pää- ja wabrikute linnad: Marokko ja Fez, igauks 100,000 inimesega.

§ 26. Shtu Aafrika ehk Atlantia mere ranna maad.

I. Senegambia ranna maad, 1200 wersta pikalt; seal on mittu Neegrid riiki; rahwast $\frac{2}{3}$ Muhamedi ja $\frac{1}{3}$ pagana usku. Kannas on Prantsuse, Inglase ja Portugaalia asutused. — Maa annid on: mais, riis, puu-

wil, pippar, palmid, kummi puu, kallid rohud; indigu ja kuld.

II. Ülem-Gineea ranna maad, 3000 wersta pikkalt; ka seal on mittu riiki. Rahwas enamiste pagana usku, ning müüwad ja sööwad inimesi; mõned on ka jo ristiusku heitnud. Tema ranna maad on:

1) Sierra Leoona, üks Inglis missiooni feltsi ostetud koht lahti saanud Neegritele, kus neid ristiusule ja tööle õppetakse; 2) Pipra rannas on: Libeeria riik, $\frac{1}{2}$ milj. inim., Ewangl. usku. — Selle järele tuleb 3) Hammaste rand, siis 4) Kulla rand, ja wiimsesks Orja rand. — Maa annid on: wili, wiina puud, palmi puud, kohwi puu, pippar, kuld, elewanti luud ja orja kaup.

III. Alam-Gineea ranna maad, peale 3000 wersta pikkalt; ka on seal mittu riiki. Rahwas enamiste paganad, müüwad ja sööwad inimesi; ka on neid pisut jo ristiusku heitnud. Palju Portugalia rahwast on senna endid asutanud. — Maa annid on: kallid rohud, kuld, hõbe, wass ja raud.

IV. Kapmaa ehk lõuna poolne ots, Inglismaa walitsuse al. Selle maa päris rahwas Hottentottid on paganad. Väga palju Eürooplasi on senna endid asutanud. Ülem lin on Kaplin, 25,000 inim. — Maa annid on: Eüroopa wili, wiina puud, õli puud, piisangi ja leiva puud.

§ 27. **Homniku Aafrika ehk India mere ranna maad,**

6000 wersta pikkalt; seal on ka rahwas enamiste pagana usku, müüwad ja sööwad inimesi. — Maa annid on: wili, rohud ja kõrtsugu wilja puud.

- I. Rahwri rand, kus ka Inglise asutus Port Naatal.
- II. Soofala rand.
- III. Mosangbiike rand, kus Portugalia asutus.
- IV. Sansibaari rand.
- V. Somaali rand.
- VI. Adshangi (saksak. kirj. Ujan) rand.

§ 28. Kesk Aafrika maad.

I. Sahara liiwameri ehk kõrbe, 118,000 ruut penik. (4500 wersta pik ja 1400 lai). Tema sees on 22 Daafi (saart), kus inimesed wõivad elada. Rahwas on Maurid ja Berbid. Maa annid on: wili, palmid ja muu lõuna puuwili.

II. Sudaan ehk Neeгри maa, on süda Aafrikas; seal on palju weikesi riiksid. Rahwas hiilgawad süsi mustad, muist Muhamedi, muist pagana Weetise usku. — Maa annid on: suured metsad, puuwil, raud ja muud asjad.

III. Kesk Lõuna-Aafrika, on pisut tuttav, rahwas paganad ja sööwad inimese liha.

§ 29. Aafrika saared:

I. Atlantia meres.

1) Madeera saared, 25 ruut penik., inim. 120,000, on Portugalia päralt.

2) Kanaaria saarestik, 150 ruut penik., inimesi 200,000, on Spaania käes.

3) Rohilise nina saarestik, 80 ruut penik., inim. 65,000, Portugalia käes.

4) Gineea ranna saared, enamiste Spaania ja Portugalia käes.

5) Sankt-Heelena saar, 5 ruut penik., inim. 7000, Inglise päralt. Wana Napooleoni wangi ja surma paik.

II. India meres.

1) Magdalaškari saar, 10,000 ruut penik., inim. 4¹/₂ milj., kes pagana usku. Päälin Tananariwo. — Maa annid on: wili ja suured kalli puu metsad.

2) Maskarenja saared, Inglise ja Prantsuse päralt.

3) Amiranti ja Seychelli (ütle Seshälli) saarestikud, Inglise päralt.

§ 30. **Ameerika.**

(Ulatab 81 põhja poolsest kuni 55 lõuna poolse laiusse, ja 210—343 pikkuse kraadi al.) Inimesi 75 milj., kellest 13 milj. on Ameerika wana päris tõugu ja 62 milj. võerast sisse tulnud sugust. Päris rahwas on Indiaanlased, Pattagoonlased, Petchereed, Eskimood (Kröönlased) ja muud. — Võerad sisse tulnud on enamiste õhtu Eurooplased ja Aafrika Neegrid ning pisut muid. Meist on: 1) Ameerika seltsi 12 milj., 2) Kaukaasia seltsi 40 milj., 3) Mongoolia seltsi 1 milj., 4) Neegri seltsi 12 milj.; mis peale nende, on ühte segatud sugu. Segatud rahwast, kes Eurooplastest ja Ameeriklastest on sündinud, nimetatakse Mestiitsiks; aga kes Eurooplastest ja Neegridest sündinud, hüütakse Mulattiks.

Ameerika rahwal on peale 400 ise keele murret. — Põhja Ameerika walitsused pruugiwad Inglis keelt; aga lõuna Ameerika riigid Spaania keelt.

Saritud mõistuse poolest on kõige ülemad: Põhja-Ameerika suure Ühendud-riigi rahwas, aga kõige koolitamata on mõned pärisrahwa sugud.

Usu poolest walitseb Põhja-Ameerikas Ewangeliumi usk, ning seal on mõni 70 ristiusu seltsi; aga Kesk- ja Lõuna-Ameerikas on Katoliku usk walitsemas.

Kõik Ameerika on kolmes jaus, need on: Põhja-Ameerika, Lõuna-Ameerika ja Lääne India.

§ 31. **A. Põhja-Ameerika.**

Maad ja riigid on:

I. Kröönimaa, on üks poolsaar, umbes 40,000 ruut penik., inim. 10,000; tema põhja otsa poolse suure külma pärast pole keegi kaugemale saanud minna, kui 80 kraadini. — Rahwas on Eskimood, kellest suurem hulk on weel pagana usku, kes ula elawad. — Lõunapoolsed rannad on Daanlaste käes, kus jo 7000 ristiuskus ela-

wad; aga põhja õhtu poolne rand on Inglis nime al. — Põhja pöbrad, ülged ja kalad on rahwa ülespidajad.

II. Hudsoni lahemaad (42—77 laiuse kraadi al). Umbes 200,000 ruut penik. Sest maast on 57,000 ruut penik., kus peal 3 milj. inim. nüüd jo Britannia riigi kindla walitsuse al. — Maa annid on: wili, mets, elajate nahad, palju kalu ja mere linnud. — Maa jaud on: 1) Känädamaad, 2) Uus-Braunshweig, kus ka poolsaar Uus Shottimaa, 3) Uus Leitumaa saar (Newfoundland) ja Bermuuda saared; 4) Läbrädoori poolsaar, 5) Uus Walesi (ütle Uäälsi) maa, 6) Kolumbia-maad, 7) Põhja poolsed maad ja suured Jeamere saared, kus mõned Indiaanid ja Eskimood ula elawad. Suure külma ja jeä pärast, mis seal on, pole keegi nende saarde randades kängemale saanud minna, kui 82 laiuse kraadi alla.

III. Suur ühendud-Riigikogu (25—49 laiuse ja 254—310 pikkuse kr. al). Suurus 150,000 ruut penik., inim. 35 milj. — Kõik seda suurt riiki on 36 ise riigikest, 1 riigikogu lin ja 8 kub. Rahwast on 27 milj. walgid, kes Eüroopa sugust (kõige enamiste Inglise, ka Saksa, Prantsused ja Hollandlased ja 4 milj. muste, kes Neegri sugust; peale nende on weel Indiaanid. Seal on mõni 70 usufeltsi, kellest 1 milj. Lutheruse, 10 milj. Kalwiini ja 1 milj. Katoliku usku; peale nende on kõik teised wähemad Ewangelii usufeltsid. On ka 43 uniwersiteeti ja peale 30,000 muud rahwa kooli. Ka 16 missiooni seltsi.

Ülem-lin Washington (ütle Wääshington) 61,000 inim., Bost'n 180,000 inim. Suurem kauba-lin Nju-York, 814,000 inim. Filädelfia, 570,000 inim., Baltimoores, 214,000 inim., Nju-Orleäns, 170,000 inim., Sinsineeti, 160,000 inim., Tshikeego, 220,000 inim., Louis (ütle Lui), 162,000 inim. ja Franzisko, 103,000 inim. Maa annid on: kõige sugune wili, suured metsad, puuwil ja suhkruroog; ka kuld, hõbe, raud, wass, tina, kiviõed ja fool. Selle riigi pärast on nüüd ka endine Wene-Amee-

rikamaa 24,000 ruut penik., 15,000 inim., mis Wene Keiser 1867 aastal neile äramüüis ligi 10 milj. hõbe rubla eest. — Nõnda on nüüd Ühendud riigikogu maa 157,000 ruut penik. suur.

IV. Mehhiiko=riik (16—32 laiuse ja 261—291 pikkuse kr. al). Suurus 40,000 ruut penik., inim. 8 milj., kellest pea pooled on Indiaanid. Rahwas on enamiste Katoliku usku, aga rumalad ja waesed. Selle riigi jaus on ka Kalifornia ja Jukataani pool saared. Pää=lin Mehhiiko, 205,000 inim. — Maa annid on: kõik wili, mets, puuwil, suhkur, rohud, kosheniilje wärw; kuld, hõbe, raud, tina, wass ja sool.

V. Wahe Ameerika riigid (8—18 laiuse ja 283—297 pikkuse kr. al). Suurus 8200 ruut penik., inim. 2 1/2 milj. Katoliku usku. — Maade annid on: Piisangi ja baanani puud, kohwi, suhkur, puuwil, siinikiwi, palsam ja kallid rohud, ka wili. — Ülem=lin on Guatemala. Moskitoo rand on isse riigike ja Belitse maakond Hondüüras; on Inglise asutus.

§ 32. B. Lääne India.

(Ulatab 10—27 laiuse ja 293—318 pikkuse kr. al). Seal on ligi 400 suuremat ja wähemat saart Atlantia meres Põhja= ja Lõuna=Ameerika wahel kohtas, mis kokku 4000 ruut penik. ja 3 1/2 milj. inim. toidab, kellest 4/5 mustad Neegrid, kes enamiste ristiusku. — Maa annid on: suhkur, kohwi, puuwil, puud, magooni, siinikiwi, tubakas, kallid rohud ja sool, ning ka kuld, hõbe, wass, tina ja raud.

Lema jaud on:

I. Bahamaa saarestik, 210 ruut penik. suur, Inglise päralt.

II. Suured Antiljesaared, need on:

1) Kuuba saar 2000 ruut penik., inim. 1 1/2 milj., on üks imelik wägew maa; Spaania päralt. Ülem=lin Hawannah, 180,000 inim.

- 2) Porto-Riko, 200 ruut penik., inim. $\frac{1}{3}$ milj.
 Ka Spaania päralt.
- 3) Haiti ehk San-Domingo, 1300 ruut penik.,
 ligi 1 milj. inim., Neegrite walitsuse al.
- 4) Hamáika, 300 ruut penik., inim. $\frac{1}{2}$ milj. Ing-
 lase päralt.

III. Weiksed Antilje-saared, 300 ruut penik.,
 inim. 400,000, on Englase, Prantsuse, Hollandi, Daani
 ja Rootsi päralt.

Lääne-India on enamiste mäGINE ja mitme wulkaaniga,
 aga on märka wägew maa.

§ 33. D. Lõuna = Ameerika :

(Uatab 12 põhja poolsest kuni 55 lõuna poolse laiusse
 ja 295—343 pikkuse kr.). Inimesi 25 miljoni, enamiste
 Katoliku usku.

M a a d j a r i i g i d o n .

I. Kolúmbia ehk uus-Granaada ühendud riik,
 24,500 ruut penik., inim. 3 milj. Pää-lin Bogotaa.
 Selle riigi päralt on ka Panamaa maa. Maa annid on:
 wili, suured metsad ja kummi konnad.

II. Wenեսueela (rahwa) riik, 20,000 ruut penik.,
 inim. $1\frac{1}{2}$ milj. Pää-lin Karaakas.

III. Ekuatoori (rahwa) riik, 13,400 ruut penik.,
 inim. 1 milj. Pää-lin Kiito.

IV. Peruu (rahwa) riik, 24,000 ruut penik.,
 inim. $2\frac{1}{2}$ milj. Pää-lin Liima 100,000 inim. Maa
 annid on: palmid, piisangid, kohwi, sulgur, puuwil, ka
 kuld ja hõbe.

V. Boliwia (rahwa) riik, 24,000 ruut penik.,
 inim. 2 milj., lin Tshukisaka.

VI. Tshiile (rahwa) riik, 5400 ruut penik., (?)
 inim. $1\frac{1}{2}$ milj. Pää-lin Santiaago.

VII. La-Plaata ehk Argentiini (rahwa) riik,
 40,000 ruut penik., inim. $1\frac{1}{6}$ milj., kes karja pidamisest
 elawad. Pää-lin Buenos-Aires, 200,000 inim.

VIII. Paraguái (rahwa) riik, 16,500 ruut penik., inim. $1\frac{1}{3}$ milj., lin Asuntfion.

IX. Uruguái (rahwa) riik, 3375 ruut penik., inim. $\frac{1}{4}$ milj., lin Montewideo.

X. Patagonia (rahwa) riik, 18,000 ruut penik., rahwas paganad ja 6 kuni 7 jalga pikkad. — Maa annid on: lojuste karjad, wallaskalad, jahi saak ja pisut wilja.

XI. Tulemaa külmad saared, 1300 ruut penik., inim. 2000, kes paganad. Maa annid on needsamad mis Patagoonias.

Seal ligi fordas on ka Taltmaa saared, mis Inglise päralt.

XII. Brasíilia keiser-riik, 147,000 ruut penik., inim. 9 milj., enamiste Katoliku usku; kellest ligi 2 milj. Eurooplaste sugust, 4 milj. Neegrid, üle 2 milj. poolmuste ja ligi 1 milj. Indiaanlasi. Räägitakse enamiste Portugaalia keelt. Maa on väga wägew, tema saagid on: wili, mais, riis, melonid, piisangid, pomerantsid, kohwi, suhkur, thee, puuwil, suured metsad kus kõik sugused wärwi puud, ka kuld, teemant ja mineraalid. Pää-lin Rio de Oshaneero, 300,000 inim.; Bahía, 190,000 inim.

XIII. Guajaanamaa, see on kolmes jaus:

1) Inglise asutus ehk Deemerás, peale 7000 ruut. penik., inim. 150,000.

2) Hollandi asutus ehk Suurinam, 2800 ruut. penik., inim. 100,000.

3) Prantsuse asutus ehk Rajänn, 2700 ruut. penik., inim. 100,000.

§ 34. Austraalia.

(Ulatab 30 põhja poolsest kuni 57 lõuna poolse laiusse, ja 130—250 pikkuse kr.) Inimesi ligi 4 milj. kes neljast sugust: 1) Austraal-Neegrid ehk Paapuad, elawad õhtu poolses saaretes; 2) Austraal-Indiaanid ehk Malaisia seltsi rahwas, elawad hommiku pool saarestikudes; 3) Sena rändanud Eurooplasi 1 milj.; 4) Hiinarahwast, peale

50,000 hinge. Üleühtse on 117 ise kelemurret. — Peale Eurooplaste on teised enamiste veel paganad, kellest füiski juba misjonäride läbi on hea hulk risti usku heitnud.

M a a j a u d o n :

I. Uus-Holland ehk Austraalia kindel maa (10 $\frac{1}{2}$ —39 lõuna poolse laiuse ja 131—171 pikkuse kr. al). Suurus 138,000 ruut penik. Üksnes tema rannad on tuttavad (sest et need on Inglismaa walitsuse al), ja neis loeti 1860 aastat 1,173,000 asujaid Eurooplasi; aga kesh maad on enamiste tundmata ja seal hulgurwad mõned wirujased selle maa päris inimesed (Paapuad) üisna ula, ning neid mõib ehk waewalt 200,000 hinge olla. — Maa annid on: leiwa puu, kookus pähklid, palmid, kõik sugu rohud, seedri puud ja rohkeste kulda.

Inglase asutused on: 1) Uus-Lõuna-Waalesimaa, $\frac{1}{3}$ milj. inim., ülem lin Sidni, 90,000 inim. Selle kõrwas põhja pool, on 2) Kwiinsland. Kesh hommiku pool on 3) Wiktooriamaa, $\frac{2}{3}$ milj. inim., ülem lin Melburne 125,000 in.; kus ka üks univ. kool on. 4) Lõuna Austraalia maa, $\frac{1}{5}$ milj. in., ülem lin Adelaiide 20,000 in. 5) Shtu Austraalia maa asutus. Uue Hollandise saadab Inglismaa walitus ka oma maa kurgategiaid.

II. Saarestik-Austraalia ehk Polineesia. Nende al on 24,000 ruut penik. maad ja rahwast peale 2 milj.

1. Kindla maa ligimad saared ja saarestikud. Rahwas enamiste Neegrifeltji.

A. Kolm suuremad saart on:

1) Tasmaania (wanast Van Diemen), 1100 ruut penik., rannad üissi tuttavad, kus ligi 100,000 Inglis asujaid elab. Ülem lin Hoobarttaun, 20,000 in. Ülem maa saak on seal lamba willad.

2) Uus-Meremaa, 2 suur ja mitto weikest saart, kofku 3000 ruut penik., inim. 240,000, kellest 184,000

Inglis asujaid Eürooplasi ja 56,000 selle maa pärisrah-
wast, Maorid, kes Malaisia seltsi. Ülem lin Aafland,
10,000 inim.

3) Uus-Gineea, 12,000 ruut penik., enamiste tund-
mata. Pärisrahwas Paapuad, kes paganad; õhtopool ran-
dades on Hollandi asujad. Seal kaswab rohkest metsa.

B. Wähemad saarestikud on:

1) Britannia saarestik, neid on 2 suuremat ja mitto
wähemat saart.

2) Uus Sorgiaania ehk Saalomoni saarestik,
824 ruut penik., inim. 200,000.

3) Uus Hebridi saarestik, inim. 250,000.

4) Baladeea ehk Ne-Kaledoonia saared, neist
kõige suurem saar Uus-Kaledoonia, 325 ruut penik. suur,
on Prantsuse käes.

2. Kaugemad saarestikud on kahes jaos. Rahwas
enamiste Malaisia seltsi.

A. Õhtu poolsed saared.

1) Mariaani saarestik, Spaania päralt.

2) Karoliini saarestik, ka Spaania päralt.

3) Kalikki ja Kadakki saarestikud.

4) Taraanea saarestik, poolitaja kohal.

5) Fittshe saarestik (150 saart), peale 100,000
inim., kellest pool jagu jo ristiusku pöördud.

6) Kärnadeki saarestik.

B. Hommiku poolsed saared.

1) Sõbruse saarestik, inim. 200,000, kes ena-
miste ristiusku heitnud. Seal on 150 wulkaani. Maa
kaswatab palmid, pähkliid ja leiwa puid.

2) Kipre saarestik, inim. 160,000, kes enamiste
weel paganad,

3) Seltsi saarestik, inim. 100,000, kes kõik jo
ristiusku pöördud. — Suurem ja wägewam saar Otaheti
ehk Tahiti, kus nende kuningas elab, on Prantsuse wägi-
walla al.

4) Pomootu ehk Madal saarestik, osast Prantsuse al.

5) Markeesase saarestik, ka Prantsuse al.

6) Sandwihhi (ütle Sänduitshi) saarestik, 340 ruut penik., 70,000 inim., kes kõik jo ristiusku heitnud; pää-lin Honolulu, 10,000 inimestega.

Lõuna pooluse maad

on lõuna külma Zooni Seämeres; nemad on wiimisel aasta saeal üles leitud. Inimesed seal ei wõi elada, sest et seal alaline lumi ja jää seisab; seepärast ei ole ka keegi seal kaugemale lõuna otsa ligimale saanud minna, kui aga 78 laiuse kraadini.

Kirja wahemärgid ja tähed.

- , Komma ehk talb; selle koha peal võib wäga lühidelt hinge tõmmata.
- ; Semikoolon ehk kommapunkt; näitab et kõne jätk on poolekile lõppend, aga weel on sest asjast pisut rääkimist.
- : Koolon; se käseb tähele panna, — mis jut nüüd tulleb.
- . Punkt; on kõne jätku lõppetuse märk, kus puhkama peab.
- ? Küsimise-märk; pannakse küsimise tahta.
- ! Ohkamise ehk hüüdmise märk; pannakse ohkamise, imestamise, hüüdmise ehk ka kutsumise sõna tahta.
- Mõtlemise märk; käseb piklemalt järele mõtelda.
- ' Rustutaja; pannakse senna, kus laulu sõnas üks jätk ehk täht lühendakse.
- = Ühendaja näitab, et sõnad, selle wahel ta seisab, saawad ühendud.
- „ “ Juttumärk; näitab sõnu, mis teise inimese kõnest on wõetud.
- () [] Klamrid ehk sulgmise märk; nende wahel kirjutakse liigsõnad, mis selletuseks juure pannakse.
- * ehk † osandamise märk; näitab, et al otsas on selle asja selletus ehk täiendus leida.
- § Paragrahw; tähendab üht ise peatükki.
- J. w. m. ehk zc. zc. woi etc. lühenduse märgid; näitwad, et need sõnad on lühendud „ja weel muud“.

Arwamise eht rehtendamise märgid.

- + Koffuarwamise märk.
 — Mahaarwamise märk.
 × Kaswatamise märk.
 : Jagamise märk.
 = Tasa märk; tähendab neid sõnu: on ja eht.

Täie healelised tähed: a, e, i, o, u, ä, õ, ü, ü.

Poole healelised tähed: j, w.

Õht healeline täht: h.

Sula healelised tähed: l, m, n, r, s, f.

Raske healelised tähed: b, d, g, p, t, k.

Pehmed tähed: B b, D d, G g.

Kalgid tähed: P p, T t, K k.

N u m r i d.

0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	
51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	
61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	
71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	
81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	
91	92	93	94	95	96	97	98	99	100	
101	102	103	104	105	106	107	108	109	110	
111	112	113	114	115	116	117	118	119	120	
121	122	123	124	125	126	127	128	129	130	
211	232	253	304	415	566	677	738	889	990	
1000	10,000	100,000	1,000,000	10,000,000						

Radina numrid.

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
XVI	XVII	XVIII	XIX	XX	XXI	XXII	XXIII	XXIV	XXV					
16	17	18	19	20	21	22	23	24	25					

XXVI	XXVII	XXVIII	XXIX	XXX	XL	L	LX	LXX
26	27	28	29	30	40	50	60	70
LXXX	XC	C	D	M	MDCCLXVIII.			
80	90	100	500	1000	1868.			

Nimride astmede nimed.

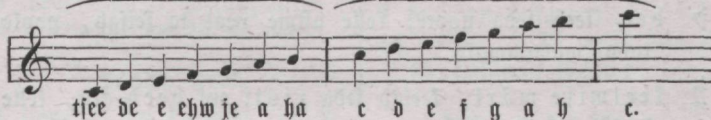
Ühed, kümmed, saad, ühed=tuhanded, kümmed=tuhanded, saad=tuhanded, ühed=miljonid, kümmed=miljonid, saad=miljonid, ühed=tuhanded=miljonid, kümmed=tuhanded=miljonid, saad=tuhanded=miljonid, Biljonid—, Triljonid—, Kwatriljonid—, Kwintiljonid—, Sekstiljonid—, Septiljonid—, Oktiljonid—, Nooniljonid—, Detstiljonid— j. n. e.

Nodide õppetüs.

Tooni astmed, G ehk wioli wõtmeist:

Ühejoonega oktav.

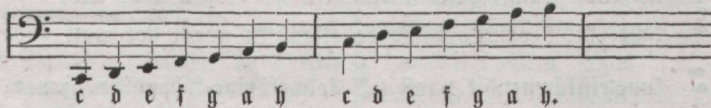
Rahejoonega oktav.

Tooni astmed, F ehk passii wõtmeist:

Suur oktav.

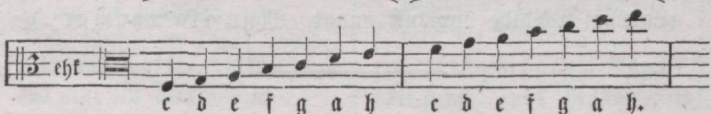
Weike oktav.

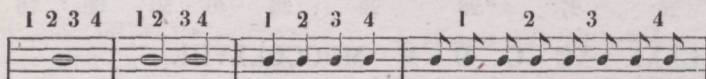
Tooni astmed, C ehk flaweri wai orelil wõtmeist:

Ühejoonega oktav.

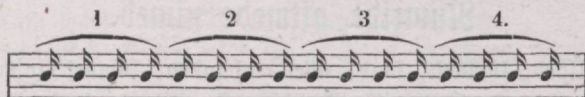
Rahejoonega oktav.

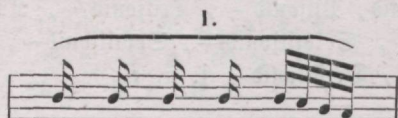
Nootide aea pikkus.

Täis, pooled, neljandikud, kahesandikud noodid.

Kuueteistkümnendikud noodid.

Kolmekümne-kahendikud.

Noodide ees-märgid.

- # rist, teeb seda nooti, kelle astme peal ta seisab, poole tooni kõrgemaks.
- b bee, teeb seda nooti, kelle astme peal ta seisab, poole tooni madalamaks.
- ♯ teelmise märk, keelab seda risti ehk beed ära, kelle noodi ees ta seisab.
- täis pausi, käseb oma koha peal täie noodi aea wait olla.
- pool pausi, käseb oma koha peal poole noodi aea wait olla.
- ⁄ neljandik pausi, käseb neljandiku noodi aea wait olla.
- ⁄ kahesandik pausi, käseb kahesandiku noodi aea wait olla.
- ⁄ kuueteistkümnendik pausi, ⁄ kolmekümne-kahendik p., j. n. e.
- ♩ punkt ühe noodi ehk pausi juures, teeb teda ½ aega pikemaks.

tagasi võtja märk, käseb seda jätku veel teist korda laulda ehk mängida.

(Laiemat noodide õppetust annab „Muusika raamat“.)

Kaalude, mõõtude, aea ja maa arwud.

Kaalud ehk waed.

- 1 perkowets ehk perkupund on 10 puuda.
- 1 puuda on 40 naela (A) ehk 2 leiffat.
- 1 A on 96 solotniku.
- 1 tsolotnik on 96 jaud.
- 1 perkupund (SA) on 20 leiffat (LA).
- 1 LA on 20 A.
- 1 A on 32 looti.
- 1 loot on 3 solotniku.
- (400 wana Ria A on 389 Tallinna A.)
- (20 Tallinna A on 21 Wene A ja 5 solotn.).
- 21 Wene A on 20½ wana Ria A.

Mohu kaalud Apteegides.

- 1 A on 12 Untsi.
- 1 Unts on 8 Trahmi.
- 1 Trahm on 3 Skruupuli.
- 1 Skruupul on 20 Graani.

Raha arw.

- 1 imperial on 10 hõbe rublad.
- 1 rubla on 100 kopikut.
- 1 hõbe rubla on 3 rub. 50 kop. paberi ehk panku raha.

Mõõdud.

- 1 Tsetwert (tsetwrt) on 8 tsetweerikut, ehk 3 Ria woi 5 Tallinna waffa.
- 1 tsetweerik (tsetwrk) on 8 karnist.
- 1 kull on 10 tsetweerikut.
- 1 Tallinna sälitus iga suggu wilsja on 24 tündrit.
- 1 Tall. tünder on 3 Tall. waffa.
- 1 Tallinna waf on 36 Tallinna ehk ligi 32 Ria toopi.

- 1 Tallinna sälitus soola on 18 tündrit.
- 1 Tall. tünder soola on 22 LA.
- 1 Ria sälitus ruffid on 46 Ria waffa.
- 1 Ria sälitus nisu ehk odre on 48 waffa.
- 1 Ria sälitus kaeru, ernit ehk ka linnaksid on 60 Ria waffa.
- 1 Ria waf on 54 Ria ehk ligi 61 Tallinna toopi.
- 1 Ria külimit on 18 toopi.
- 1 Ria karnits on 2¼ toopi.

Wedela asja de mõõdud.

- 1 Sorokowoi on 40 wedro (wedr).
- 1 wedro on 10 kruski ehk toopi.
- 1 kruski on 11 tsarka.
- 1 anfur on 3 wedru ehk 30 toopi.
- 1 waat on 4 anfurt.
- 1 toop on 4 kortert.
- (4 wedro on 39 wana Ria ehk 44 Tallinna toopi.)

Pikkuse mõõdud.

- 1 penikoorm (penik.) on 7 werst.
- 1 werst on 500 Wene sülda ehk 3500 jalga woi 1750 küünart.
- 1 Wene süld (raud süld) on 3 arssinat ehk 7 jalga.
- 1 arssin on 16 werssokit ehk 30 tolli woi 5 kortert.
- 1 wana meie maa süld on 6 jalga ehk 3 küünart.
- 1 küünar on 2 jalga ehk 4 kortert.
- 1 jalg on 12 tolli.
- (25 arssinat on 33 küünart.)
- (10 penik. on 7 Rootsi penik.)

($1\frac{1}{2}$ penif. on 2 mere penif. ehf Sweitsi tundi woi 7 Inglis penif.)

(1 penif. on 2 Türgi eh. Arabiia kameli tundi ehf $4\frac{1}{2}$ Türgi päri.)

1 penif. on 4 Itaalia penif. ehf $1\frac{1}{4}$ Portugali Lagoad.

11 penif. on 20 Spaania Lesquad.

Paberi arv.

1 pall on 10 riis.

1 riis on 20 raamatut.

1 raamat kirjutamise paberit on 24 poognat.

1 raamat trükkimise paberit on 25 poognat.

1 tosin on 12 tükki.

1 milj. on 1000 korda tuhat ehf 10 sada tuhat.

Mea arv.

1 aasta on 12 kuud ehf 52 nädalat woi 365 päawa.

1 liia päaw aasta, mis iga nelja aast. pärast tuleb, on 366 p.

1 tund on 60 minutid ehf 4 weerand tundi.

1 minut on 60 sekundi.

Kuude ja kuu päawade arv.

1) Januar 31 päawa. 2) Weebbruar 28 p. 3) Märts 31 p. 4) April 30 p. 5) Mai 31 p. 6) Juuni 30 p. 7) Juuli 31 p. 8) August 31 p. 9) September 30 p. 10) Oktober 31 p. 11) Nowember 30 p. 12) Teetsember 31 p. Hoopkaupa arwatakse iga kuu peale 30 päawa.

Maa arwud Siitwimaa seaduse järele.

Maa suuruse arv.

1 adra=maa on 80 taalert ehf 12 päawa=maad.

1 päawamaa on $6\frac{2}{3}$ taalert.

1 taaler on 90 Rootsi tenga (koppikut).

1 tündremaa on 14,000 ruut küünart (see on 140 küünart pik ja 100 lai, ehf 35 kappamaad.)

1 wakkamaa on 816 ruut raud sülda ehf 10,000 ruut küünart (see on 100 küünart pik ja lai).

1 wakkamaa on 25 kappamaad.

1 Dessatin on 2400 ruut raud sülda, ehf $21\frac{6}{7}$ Ria woi 6 Tallinna wakkamaad.

1 Tallinna wakkamaa on 400 ruut raud sülda ehf ligi 4902 Ria küünart.

Kui palju Rootsi tenga üks wakkamaa wäärt on?

1 numri põllu ja aija maa on $64\frac{2}{7}$ tenga, 2 numri $53\frac{4}{7}$ t., 3 numri $42\frac{6}{7}$ t., 4 numri $32\frac{1}{7}$ tenga.

1 numri metsmaa on wäärt $21\frac{3}{8}$ tenga, 2 numri $17\frac{6}{8}$ tenga, 3 numri $14\frac{2}{8}$ tenga, 4 numri $10\frac{5}{8}$ tenga. (Metsmaa hind on $\frac{1}{3}$ põllumaa hinnast.)

1 numri heinamaa on $12\frac{3}{5}$ tenga, 2 numri $8\frac{1}{5}$ t., 3 numri $6\frac{3}{5}$ t., 4 numri $4\frac{2}{5}$ tenga. (4 tenga wäärt maad arwati 1 hobuse ja 3 tenga maad 1 jala päawa eest.)

Mittu waffa ja kappamaad lähäb ühe taalri peale?

1	numri põllumaad	1	waffa,	
		10	kappamaad.	
2	num. põllum.	1 w.,	17 kappam.	
3	"	2 "	3 "	
4	"	2 "	20 "	
1	" metsm.	4 "	5 "	
2	"	5 "	1 "	
3	"	6 "	8 "	
4	"	8 "	10 "	
1	" heinam.	7 "	12 "	
2	"	12 "	— "	
3	"	14 "	24 "	
4	"	22 "	17 "	

Rust iga numri maad ära- tuntakse?

(Lühikene üleüldne arv.)

- I. numri põllu ja mets maal on 12 — 18 tolli sügaw must muld kõwa sawi ehk ka kõwa walge liiwa woi ka pae põhja peal.
- II. numri maal, 8—12 tolli sügaw must ehk ka must pruun muld — ja tema põhi on kõwa sawi ehk ka kollane kõwa liiw woi ka kalju.
- III. numri maal, 5—8 tolli sügaw must ehk hele pruun muld lahtise pehme liiwa peal.

IV. numri maal, 3, 4 ehk ka 5 tolli sügaw hele pruun ehk ka hal muld — ja selle al hele, must, kollane, ehk ka walge leede, woi ka lendaw liiw.

I. numri heina maa kasvatab: saare ja õuna puid läbi segi; peale selle ristheina ehk härjapäd, mets kanapersid ehk tumelid ning weikesid punasfinisid ja kollasid lilled, ka were ehk punase tõbe woi soola tüüka rohtu, kasteheina, timotid, kureherneid ja raudsreia rohtu. — 1 waka maa pealt peab saama 1 koorem heinu.

II. numri maa kasvatab: kaska, tuuska, lõhmused; kollane risthein, wõilil ja pehme mustjas halrohi sığınewad peal. — Rus rohi hästi tihe, seal saab 1 waka maa pealt $\frac{5}{6}$ koormat heinu.

III. numri maa kasvatab: leypaid, lõhmused ja pajused; jaanililled, haljast rohtu ja happu heina; teelehta, jumala käppaid j. m. — Rus mitte palju sammalt ei ole, seal saab 1 waka maa pealt $\frac{2}{3}$ koormat heinu.

IV. numri maa kasvatab: kadakaid; luha heinu, lõige heinu ja kõwa arv sammalt. — 1 waka maa pealt saab $\frac{1}{2}$ koormat heinu.

úts forð úts.

1 forð	1	on	1
2	×	1	= 2
3	×	1	= 3
4	×	1	= 4
5	×	1	= 5
6	×	1	= 6
7	×	1	= 7
8	×	1	= 8
9	×	1	= 9
10	×	1	= 10

1 forð	2	on	2
2	×	2	= 4
3	×	2	= 6
4	×	2	= 8
5	×	2	= 10
6	×	2	= 12
7	×	2	= 14
8	×	2	= 16
9	×	2	= 18
10	×	2	= 20

1 forð	3	on	3
2	×	3	= 6
3	×	3	= 9
4	×	3	= 12
5	×	3	= 15
6	×	3	= 18
7	×	3	= 21
8	×	3	= 24
9	×	3	= 27
10	×	3	= 30

1 forð	4	on	4
2	×	4	= 8
3	×	4	= 12
4	×	4	= 16
5	×	4	= 20
6	×	4	= 24
7	×	4	= 28
8	×	4	= 32
9	×	4	= 36
10	×	4	= 40

1 forð	5	on	5
2	×	5	= 10
3	×	5	= 15
4	×	5	= 20
5	×	5	= 25
6	×	5	= 30
7	×	5	= 35
8	×	5	= 40
9	×	5	= 45
10	×	5	= 50

1 forð	6	on	6
2	×	6	= 12
3	×	6	= 18
4	×	6	= 24
5	×	6	= 30
6	×	6	= 36
7	×	6	= 42
8	×	6	= 48
9	×	6	= 54
10	×	6	= 60

1 forð	7	on	7
2	×	7	= 14
3	×	7	= 21
4	×	7	= 28
5	×	7	= 35
6	×	7	= 42
7	×	7	= 49
8	×	7	= 56
9	×	7	= 63
10	×	7	= 70

1 forð	8	on	8
2	×	8	= 16
3	×	8	= 24
4	×	8	= 32
5	×	8	= 40
6	×	8	= 48
7	×	8	= 56
8	×	8	= 64
9	×	8	= 72
10	×	8	= 80

1 forð	9	on	9
2	×	9	= 18
3	×	9	= 27
4	×	9	= 36
5	×	9	= 45
6	×	9	= 54
7	×	9	= 63
8	×	9	= 72
9	×	9	= 81
10	×	9	= 90

1 forð	10	on	10
2	×	10	= 20
3	×	10	= 30
4	×	10	= 40
5	×	10	= 50

6 forð	10	on	60
7	×	10	= 70
8	×	10	= 80
9	×	10	= 90
10	×	10	= 100

Kirjutuse tähed.

a b d d e g h i j k l m n o
p r s f t u v w x. A B D
E G H I K. L M
N O P R S T U
W Z.

Saksa keele kirjutuse tähed.

Aa Bb Cc Dd Ee Ff Gg Hh Ii Jj
Kk Ll Mm Nn Oo Pp Qq Rr Ss
Tt Uu Vv Ww Xx Yy Zz — Eß fß,
Tt uu Vv Ww Xx Yy Zz — Ch ch,
Qu qu, ff Vß fß.
Du qu ff Sch sch.

Wene keele trüki ja kirjutuse tähed.

Trüki tähed: **A a   Б б   В в   Г г**

Kirjutuse tähed: *Aa   Бб   Вв   Гг*

Nimetakse: A a   B b   W w   G g

Д д	Е е	Ж ж	З з	И и й
<i>Dög</i>	<i>Ee</i>	<i>Жюю</i>	<i>Ззз</i>	<i>Иий</i>
D d	E e	Shee	See	I i i

І и	К к	Л л	М м	Н н
<i>Ii</i>	<i>Kk</i>	<i>Ll</i>	<i>Mm</i>	<i>Nn</i>
I i	K k	L l	M m	N n

О о	П п	Р р	С с	Т т	У у
<i>Oo</i>	<i>Pn</i>	<i>Pp</i>	<i>Cc</i>	<i>Tt</i>	<i>Uy</i>
O o	P p	R r	S s	T t	U u

Ф ф	Х х	Ц ц	Ч ч	Ш ш	Щ щ
<i>Ff</i>	<i>Hx</i>	<i>Cy</i>	<i>Ch</i>	<i>Shu</i>	<i>Shty</i>
F f	H h	Z z	Tshe	Sha	Shtsha

Ъ ъ	Ы ы	Ь ь	Ъ ъ	Э э	Ю ю
<i>Lx</i>	<i>Lly</i>	<i>Lo</i>	<i>Em</i>	<i>Es</i>	<i>Ju</i>
jár	járüi	jeerj	jätj (e)	E e	Ju ju

Я я   Ө ө   V ӱ.

Jaja   Oo   Hü

Ja ja   F f (fita)   I i (ishiza).

